

Огієнко і.

Вербська

Євангелія

1560 р.

10 96 10

38088

Огієнко Іван
Вербська (Вангені) 1560 року

Львів. Бібліотека
АН. УРСР

Варшова
1933р.

Бібліотека
Львів

Вербська Євангелія 1560 року

I. Опис пам'ятки

Вербська Євангелія 1560 року—це надзвичайно цікавий і цінний пам'ятник кирилівського письменства XVI-го віку. На Волині по церквах ще й тепер зберігається не мало найрізніших рукописних книжок, в більшості писаних південно-слов'янським правописом, що його бачимо і в нашій Євангелії. Вербська Євангелія — це зразок нормального Волинського писання, що панувало там в XVI віці.

Вербська Євангелія — рукопис in f^o, дуже розбитий, 31×20 см. Від колишньої оправы позосталися тільки дві дошки, зв'язані шнурками. Від окладу нічого не позосталося. Багатьох карток уже нема в Євангелії, напр. бракує двох початкових, в Євангелії Матвія нема від зач. 18 по 26, 31-34, 65-69, 81-85, брак Іоанна зач. 31-34, брак 1 листа по картці 217. Книжка тепер має 235 карток.

Наш пам'ятник — Євангелія-тетр. Двох початкових карток нема, тому рукопис розпочинається впрост оглавом до Євангелія: „Ѡнеповѣленѣ во слѣѣйти луѣ лѣга“. Зміст пам'ятки такий: л. 2: Θεολακτα (sic) архієп-кѣпа охридскаго. прѣсловіе (sic) єже ѿ маѣѣена стѣго єѣѣліа. Л. 5: Євангелія від Матвія. Л. 59: Передмова до Євангелії Марка. Л. 60^б: Вкладний запис 1560 р. Л. 61: Бракує одної картки, починається зачалом 2-м Євангелії Марка. Л. 98-98^б: Запис 1572 р. на вільнім місті. Л. 99: Глави Євангелія Луки. 100^б: Передмова до Єв. Луки; по цьому брак одного чи двох аркушів. Л. 102: Євангелія Луки, від зачала 3-го. Л. 169: Глави й передмова Євангелія Луки. Л. 172 порожній. Л. 172^б: Вкладний запис пані Русальської. Л. 173: Євангелія Іоана. Л. 219^б: Сказаніє єже на всѣѣ дѣнь длѣжно єѣ глѣтисѣ 'єѣѣліє нѣємѣ всеѣ лѣта. Л. 228: Соборниѣ сѣѣ бѣмѣ вѣ мѣѣѣ. Л. 235^б чистий.

На початку книжки, долі, на кк. 1-4 уміщено такий цінний запис, що свідчить про фундатора пам'ятки: ... „Євтихій прозвище“ сщасний семенови Іакови кій | нада“ єсми сїю книж. „єв“ліє теїро свої“ вло“тны“ | накладо“ справивши на цр҃ко“ бж҃їю в хра“ рж҃ва | хв҃а ҃ в ве“бой вох-но“скѡ хто бы сїю кн҃гж мѣ“ ѿ храмоу | бж҃їего ѡнати ѿ на иньшеє мѣсце ѡбернжти да бзд҃и на не“ кла“тва стых ѿц҃ь триста ѿ ѡсмынадесят ѿже в никѣ, а съ мною разс҃удить“ на ѡно“ свѣте пре“ мл“твы“ бг҃мь. .~ На жаль, початку запису бракує, а в нїм то й була певне докладна дата написання Євангелїї. Цей вкладний запис писала та сама рука, що писала й цілу книжку; чорнило те саме.

Рік написання Євангелії подає нам донаційна грамота, вміщена на л. 60^б, написана в 1560-м році мая 1 дня. В цій грамоті власники Вербські, Михайло Іванович Росальський та Василь Ванкович Мирковицький зо своїми жінками Оленою й Овдотьєю Юр'ївнами Вербськими, надають церкві Різдва Христового поля на віки вічні. Грамоту писала та сама рука, що писала й цілу Євангелію, та вкладний запис на початкових листах 1-4, тим самим чорнилом. Але не виключено, що Євангелію написано й трохи давніше перед 1560-м роком.

Місце написання й постійного переховування Євангелії — село Вербая Вохнович, тепер Верба на Волині, Володимир-Волинського повіту¹.

Село Верба, в якій написано нашу пам'ятку й де вона віки переховується, знаходиться в 10 верстах на північ від Володимира-Волинського, має 602 душі населення. На жаль, тепер не позосталося слідів від колишньої св. Рождественської церкви, — нині тут церква на честь св. Архистратига Михаїла, про яку офіційні анкети Православної Митрополії з 1925 й 1930 р. твердять, ніби вона заснована в 1813 році, а теперішній будинок — з 1895 р. Найбільшим маєтком церкви й тепер позостається земля, що була подарована їй вдавнину; землі цієї тепер 58 десятин: городної 1 дес., польової 22, сіножать 30 дес., нездатної 5 дес. Церковні землі ще й тепер носять стародавні назви: „Полухно“ та „Селище“. Теперішня церква на краю села.

Зараз коло Верби знаходиться село Охнівка, по-народньому Вохнівка, з простарою церквою на честь св. Євангелиста Іоана. Як твердить офіційна митрополітальна анкета, церква ця заснована в 1757 р. У Вохнівці тепер попад 500 душ мешканців.

На л. л. 60^б—66 іншою рукою й іншим чорнилом написано доли такого запису:

„Се а рабъ бжїѣ сімеа^а мировицкїѣ и^а жо | ною моєю марїею. ѿли-
заровскогѣ. нада^а | есми зво^а на которо^а макнїфика^а свои^а вло^а | стны^а кошто^а
й накладо^а справивши на | (бракує одного листа): ... скѣ. а хто бѣ мѣлъ
ѣго ѿнати а^ажъ а ѿбачи^а | ши непорадо^а ѣакїѣ волно ми 'его взѣ^а й гдѣ |
хотачи до прѣтла ѿдати ты^а варью. й да бѣд^а | на него клатва стѣ^а
ѿць трыста й нѣ а^а нѣ | ми разсѣди^а пере^а мѣл^атви^а б^аго^а на страшно^а |
сждѣ хвѣ. дѣ и^а гѣ многа лѣта а по смѣрти вѣчнаа памѣть“.

На порожніх сторінках Євангелії вміщено ще дві грамоти, що подають цінний матеріал для історії Вербської церкви, а друга — трохи й про нашу Євангелію. Перша грамота на л. л. 98-98 б, 1572 р. мая 1-го дня, в якій Василь Ванкович Мирковицький із жінкою своєю Овдотьєю Юр'івною Вербською надають церкві десятий день із млина. Друга грамота на л. 172, без дати; в ній, між іншим, читаємо: ѣ раба Бжїѣ А^ак^акилина Семеноваѣ рѣса^аскаѣ ... сіе 'ев^аліе ново поправила ѿсамито^а

¹ В Słownik geograficzny królestwa polskiego 1893 р. т. XIII ст. 213-214, під словом Werba, поплутано дві Верби на Волині — Дубенську й Володимирську. На початку описується Дубенська, а в кінці до неї додано деякі відомості, що стосуються тільки нашої Володимирської Верби.

поволокла. й блахѣ сребрѣныѣ дала... Обидві грамоті писала інша рука, іншим чорнилом.

Книжка була гарно прикрашена¹. Кожна окрема Євангелія розпочиналася різнобарвною заставкою й таким же ініціалом; дві заставки позосталися, — на л. 5 і 173 (Євангелії Матвія й Іоана), а початки Євангелій Марка й Луки загублені. На л. 5 долі посередині глечичок, а з нього направо й наліво розходяться квітки; гарний ініціал К; перший рядок (титул) — в'язь, писано золотом. Так само старанно оздоблено й ст. 173, де починається Євангелія Іоанова.

Крім цього, маємо ще ініціали на л. л. 59, 100 і 169, а на л. 57⁶ маленька плетінка.

II. Євангельський текст

Вербська Євангелія 1560 р. — то відпис із якогось давнього середньоболгарського оригіналу; текст його сильно відрізняється від тексту сучасного. Для порівняння подаю трохи тексту:

Вербська Євангелія:	Сучасна Євангелія:
Розділ 1 вірш 18: х'во же л. 6	хр ^о тово
1 ¹⁸ не совокоупистасѣ 6	не снітисѣ йма
1 ¹⁸ во жтробѣ 6	во чрѣвѣ
1 ²⁰ сѣ же 6	сїѣ же
1 ²⁰ оумыслившоу 6	помыслившѣ
1 ²⁰ нависѣ 'емоу во снѣ 6	во снѣ нависѣ 'емѣ
1 ²⁰ снѣ ж в' 6	сыне
1 ²⁰ марїа 6	марїамѣ
1 ²⁰ 'еже бѣ въ ней рѣждшеесѣ 6	рѣждшеебосѣ въ ней
1 ²¹ родит' бо 6 б	родить же
1 ²⁵ роди' снѣ свой прѣвене' 6 б	родї сына своего пѣрвенца
2 ⁴ събра 6 б	собрѣвъ
2 ⁵ рѣша 6 б	рекѣша
2 ⁶ ми изыиде' кнѣзь	изыидеть вѣждь
2 ⁸ на 7	йхъ
2 ⁸ рекъ 7	рече
2 ⁹ прише'	пришедши
2 ¹⁰ великою 7	велїю
2 ¹¹ прише'ше 7	вшѣдше
2 ¹¹ видѣша 7	обрѣтоша
2 ¹² ѡвѣтъ 7	вѣсть
2 ¹² воз'вратиша' 7	возвратитисѣ
2 ¹² нж йнѣ' 7 б	йнымъ
2 ¹² во странѣ своя 7 б	во странѣ своѣ

¹ Знімки зо Вербської Євангелії подав я в своїй праці: „Wzory pism cyrylickich X—XVII w. w.“, ч. II, Варшава 1931 р., № № 111—116.

2 ¹³ ѿви* 7 б	во снѣ ѿвиса
2 ^{13,15} тоу 7 б	тамо
2 ¹³ ти рекоу 7 б	рекѣти
2 ¹⁶ низше 7 б	нижайше
2 ¹⁶ ѿспита 7 б	ѿвѣстнѡ ѿспита
2 ¹⁸ гла* вараама 7 б	гласъ въ рамѣ
2 ²⁰ дшж 8	дѣши
2 ²¹ ѿде 8	ѿ прїйде
2 ²² во 'ірода мѣсто 8	вмѣста ѿрода
2 ²² ѿити 8	ѿиде
2 ²² во страу 8	въ предѣлы
3 ² глѣ 8	ѿ глѣбола
3 ² црѣтво 8	црѣтвіе
3 ⁴ тѣже 8	самъ же
3 ⁴ ѿдеждоу 8	рїзѣ
ипокрите 14 б	лицемѣри
24 ²⁹ ѿспаднѣ 45	спадѣтъ
24 ³² 'егдѣ же вѣтина 45	'егдѣ оужѣ ваѣа
24 ³³ оузрите сіа	видите
24 ³⁴ не ѿмаѣ прѣйти	не мимоїдетъ
прѣїдетъ 45	мимоїдетъ
а словеса 45	словеса же
26 ³⁵ ѿще мѣ са клѣчить 50 б	ѿще мѣ ѿесть
1 ¹⁷ (Марк) сѣтвори ваѣ	сотворю васъ быти
ловца члѣко 61	ловца челоувѣкомъ
1 ¹⁸ ѿставльша мрѣжж 61	ѿставльша мрѣжи своѣ
1 ²¹ вѣнїде 16	вшѣдъ
1 ³⁴ оузами 62	недѣги
5 ² (Лука) плакахж мрѣжж 111 б	ѿзмывахъ мрѣжи

Рівняючи текст нашої Євангелії з тими текстами Євангелії Марка, що їх подає в праці „Євангеліє отъ Марка“ 1894 р. проф. Г. Воскресенський, можна ствердити, що наш текст найближчий до тексту IV-ої редакції. Але часто Вербська Євангелія подає текст, якого в праці Г. Воскресенського зовсім нема.

Для зразка подаю текст „Отче наш“ з л. 14 А ось ще „Отче наш“ з Єв. Луки, зачало 55, л. 131:

Оче нашъ ѿже | ѿси на нбсе. да стїт'са ѿма т'воє. | да прїйдеъ црѣство твоє. да бждеъ | вола твоѣ ѿко на нбси ѿ на зем'ли. | хлѣбъ ншѣ насѣщѣствный. пода | ѿ на на всѣакъ днѣ. ѿ ѿстави на грѣ | хы ншѣ. ѿбо ѿ сами ѿс'тавляє въ | сакомоу длѣж'никж ншемоу. и не | введе на въ напѣ. нѣ ѿзбави на ѿ лоукаваго.

III. Палеографічний опис

Цілий рукопис писаний стараним гарним півуставним кириловським письмом, яке часто можна звати молодшим уставом. В більшості письмо просте, але часом відчувається легенький нахил вліво. Скрізь по 22 рядки на сторінці. Лінування мало знати. Рукопис складається із зшитків, по 8 карток у зшитку. Письмо неперервне (*scriptura continua*) від крапки до крапки. Висота літер 4-5 mm, у другій половині рукопису букви трохи більші. Чорнило сильно-чорного кольору, скрізь добре збереглося.

Форма літер — звичайна для півуставного (чи уставного) письма XVI-го віку. У **к** верхня частинка більша від долішнього вузла. Панує звичайне уставне **к**, з долішньою більшою від горішньої частиною, рідше буває кругле **к**, часте на початку зачал, писане тоді циноброю. Скрізь **з** з великим кринолиновим задом. У **ж** верхня частина менша від долішньої. У **и** з'єднуєча лінія скісна, як і у **н**. Звичайне півуставне **м**, але не рідко воно з довгим вим'ям, що опускається трохи під рядок. Очне **о** дуже часте: в слові 'О ко в початковім О одна крапка в середині, див. л. л. 14⁶, 74⁶, 133, 80, 116⁶, а у множині 'О чи, 'О чеси і др. дві крапки, напр. на л. л. 51, 76⁶, 80⁶, 105⁶, 110, 92, 24⁶, 146, 181, 194 і т. п., в слові безъ'О чьство 1315 дві крапки в круглім с. В слові окрѣтъ (окрест) початкове кругле о має чотири крапки, приліплених до круга, див. л. л. 15, 103, 103⁶, 72⁶, 138⁶ і др. Панує уставне **т**, але не рідке й триноге **ш**, особливо під кінець рукопису. Замість **оу** часом написано **о**, до якого зверху приробляється широку **ѳ**, напр. на л. л. 113: кѳдѳ, ѳз'рите 209, ймашомѳ 114⁶ і т. н. Буква **ѳ** різної форми, часте перекреслене кругле **о**, але сторчова лінія не проста. Цікаво, що скрізь маємо стару форму **Ѵ**, — чаша з більшою чи меншою головкою. Скрізь **ы**, хоч один раз стрів **Н**¹ і оудейскы 54⁶ — певне відпис зо старшого оригіналу, що мав все **ы**. У **ѣ** головка над рядком, **ѧ** вузенька. У **ѡ** серединна лінія такої же висоти, як і бокові.

В літерах, що мають позему лінію зверху, напр. **к, г, п, ш, т**, ця верхня лінія трохи піднята догори. На останнім 22-м рядку на сторінці літери не рідко мають довгі хвости, напр. **ѣ** 121⁶, 125⁶ і др., **о** 102⁶, 103, 108, 119⁶, 121, 123, 124⁶ і др. В серединних рядках цих хвостів нема.

Винесені літери то покриваються, то ні (**х, м, д**); вони звичайної півуставної форми: лежаче **р**; **м** як тричі зламана крива; **д** часто має нижню довгу позему лінію, що закриває дві чи більше лінії, а верхня його части на майже як **п**.

В письмі не рідкі лігатури, цеб-то получения двох сусідніх букв, звичайно цих: **тр, пр, тк, аѳ, ти**, див. л. л. 3⁶, 24⁶, 15, 19, 21⁶, 24, 24⁶, 71, 167, 181 і сила т. п., особливо часто на кінці рядка л. л. 17⁶, 118⁶, 178⁶, 181⁶, 188⁶, 194, 198⁶, 197, 197⁶, Буває получения **тѣ**, див. начинаєть 60, оѳм'реть 128⁶ і др.

В самім кінці рядка, в кінцевім слові писар уживає найрізніших засобів чи для закінчення слова, чи для вирівнювання рядка справа. За-

соби ці такі: 1) винесення кінцевої приголосної слова чи складу над слово, 2) уживання лігатури, 3) заміна **ж** чи **ь** на поєрик, 4) заміна кінцевого **и** на кендему `` з винесенням приголосної: ра^м 24 б. 64, і 5) заміна **т** на **1** (сімкове) або **т** з коромислом над рядком, а також заміна **ѡ** на **ѣ**, при тому кінцеве **ѣ** може виноситися над рядок. Коли позостається в кінці рядка вільне місце, писар часом пише **ж** поміж приголосними: цр^ѣъ | тво 20, въ | заша 28 і т. п.

В рукопису багато цинобри: 1) нею писано всі рубрики (вказівки на читання Євангелія долі й вгорі), 2) циноброю на маргінесах зазначено зачала, 3) кінець Євангельського читання, слово ко^ч і 4) початкова літера зачала.

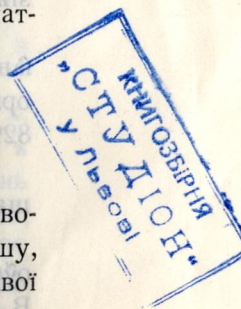
На папері водний знак — веpr.

IV. Правопис Євангелія

Описуючи яку-будь пам'ятку церковно-слов'янської мови, доводиться велику увагу присвячувати правописові її, часом навіть більшу, як самій мові. А то тому, що часто фонетичні риси теї чи іншої живої мови мало пробиваються через штучний правопис, і цей останній звичайно й забирає всю увагу дослідника.

У Вербській Євангелії 1560 року, як я казав уже, дуже багато архаїзмів в мові, в словнику і в правопису. Правопис цієї Євангелії — традиційний кирилівський правопис XVI-го віку, що панував тоді не тільки на Волині, але і в цілій Україні, а можна сказати — і по цілій Слов'янщині, що писала кирилівським письмом. В основі своїй — це правопис південно-слов'янський, що був дуже поширений ув українським письменстві в XV і XVI віках, а особливо в цім останнім. Цінність нашої пам'ятки якраз у тім, що писано її дуже послідовним тодішнім правописом, який можна прийняти за загальний взірць правопису українських книг XVI-го віку, — таким самим правописом писано не тільки книги церковно-слов'янські, але й пам'ятки живої української мови, напр. Пересопницьку Євангелію 1556 року. Ось тому я опишу цей правопис докладніше, яко взірцевий для тодішнього часу.

У цім правописові бачимо такі головні складові частини: 1) правопис стародавній, що традиційно дожив аж до XVI-го віку, а почасти й далі; 2) елементи грецькі, звичайні для старшого кирилівського письменства, на яких виріс слов'янський правопис; 3) риси південно-слов'янські, тут надзвичайно сильні, що запанували в кирилівським письменстві від часу правописної реформи Євфимія, патріярха Тирновського; и 4) риси своєї живої української мови. Це взагалі елементи, що з них складається український правопис XV-XVI, а почасти й XVII-го віку; цей саме правопис, як знаємо, перейшов і до книг друкованих, тільки з часом вплив перших трох елементів тут же малів та малів.

а. Уживання окремих букв

1. Скрізь — чи то на початку слова чи в його середині — панує в нашій Євангелії **оу**, напр.: **оубо** 21, **оучителю** 23, **оумжчити** 68^б, **наоучитеса** 21, **дроугаа** 21^б, **хоула** 22^б і т. п. Так зване лігатурне **з** (бо це лігатура з **о** та **у**, цеб-то грецьке **ου**) тут уживається тільки в кінці рядка, коли брак місця для повного **оу**, напр.: **кз | стодїа** 57, **сѣкрз | шенї** 22, **сѣющз** 24, **мирз** 25^б, **ѡслаблен'номз** 63 і т. п. Одне й те слово в залежності від його місця в рядку, пишеться ріжно: **дрз | сїи** 77, а в середині рядка **дроусїи** 84.

2. На початку слова завичайно маємо **ѡ**, а не **ѡ**, напр.: **ѡвитса** 67, **ѡвленї'є** 67 і т. п. Слова **ѡзѣлкѣ** **gens** нарід і **ѡзѣлкѣ** **lingua** мовний орган не розрізняються в письмі нашої пам'ятки, напр. тут маємо **ѡзѣлко** 82^б, 150^б, **народам** і **ѡзѣкѣ** 75^б, 146 орган мови.

В середині слова панує **ѡ**, але не рідке й **ѡ** по давньому: **бѡлащаѡ** 17^б, **сѣщаѡ** 62, **дроугаѡ** 56^б, **сѣзидѡа** 54.

3. Перед голосною звичайно маємо **ї**, в інших випадках **и**, напр.: **оубїать** 79^б, **оубїєнѣ** 79^б, **третїй** 79^б, 82^б, **прїйде** 79^б, **пїю** 82 і т. п. В словах грецьких і передається через **і**: **їроа** 71, **їѡсифѣ** 96^б і т. п., хоч можуть бути й не рідкі відступлення: **симонѡ** 61.

4. Букви **ѡ** вживається в таких випадках: 1) дуже часто на початку слова: **ѡба** 50^б, **ѡн'же** 23, **ѡва** 24, **ѡв'ца** 17, **ѡгнь** 62, **ѡлтарѣ** 42, **ѡбличи** 33^б, **ѡбрѣс'ти** 33^б, **ѡбрѣменєнїи** 21, **ѡблѣчена** 19^б, **ѡбразѣ** 40, **ѡдрѣ** 62^б, 63, **ѡстави** 61^б, **ѡчистити** 62, **ѡбращє** 23^б, 46, **приѡбрѣто** 47, **приѡбрѣль** 33^б, **ѡженайсѡ** 40^б, **ѡни** 40, **ѡбою** 41 і т. п.; але часом цього не дотримується: **ѡчїсти** 42^б. — 2) Прийменник **ѡ** все пишеться **ѡ**, напр.: **ѡне** 49^б, **ѡ** **воскрєшенїи** 40^б, **ѡ** **ней** 61^б, **ѡ** **оученїй** 61^б, **ѡ** **нѡродѣ** 30 і т. п. — 3) В чужих словах, що в грецькім мають або й не мають **ѡ**, напр.: **ѡл'феѡва** 63, **'єлєїѡнстѣй** 43^б, **зеведеѡва** 50^б, **легеѡнѣ** G³ 51^б, **їѡѡннови** N³ 16^б, **їѡѡн'но** 61^б, **їѡна** 132^б, 23, **їѡнѣ** 23, **їѡсифѣ** 96^б, **сїмеѡнѣ** 105^б і т. п. — 4) Коли приголосна по **ѡ** виносить над слово, тоді це **ѡ** пишеться як **ѡ**, щоби було місце для написання винесеної букви: а) **пѡа** 117^б, 121^б, **плѡа** 121, 121^б, 181, 206^б, 135^б, **нарѡа** 150^б, 161, 200^б, **дѡа** 140^б, 141^б, 142^б, **вѡа** 140^б, **вѡа** **ный** 140^б, **пѡа** **обен** 117 bis, **пѡа** **клѡнитї** 15, **радѡа** 143, **прємж'а** **рѡа** 119^б, **дѡа** **тоѡнїє** 154^б, **дѡа** **тоїт'** 40 і т. п.; а часом маємо **ѡ** і без винесення там, де це винесення можливе: **дѡстоїть** 21^б, **трѡсти** 22, **сѡн'мище** 61^б і т. п.; б) J¹: **страхѡ** 123, **бгѡа** 40^б, 52, **дхѡа** 41, 177^б; в) D³ часто: **нѡродѡа** 23^б, 28, 137^б, **архїєрѡа** 49, **дѣлѡа** 41^б, **члѡка** 22^б, 25, 42^б, **ѡученикѡа** 48^б, **грѣхѡа** 50, **перѡа** 21 і т. п.; г) **прїйдѡа** 137^б, 63^б, **бѣхѡа** 213, **вїдѣхѡа** 178, **їдохѡа** 150^б, **ѡбрѣтохѡа** 175, **пискахѡа** 119, **рыдахѡа** 119, **послужїхѡа** 48^б, **слѣшѡахѡа** 162^б, **їдохѡа** й **пїхѡа** 139^б і т. п. — 5) На кінці прислівників звичайно **ѡ** нема: тако 166^б, **їако** 166^б і т. п., але: **мѡло** 17 і др.; нема **ѡ** й на кінці прикметників у G¹: **прокаженѡаго** 90^б, **нѡваго** 91^б, **деѡтаго** 96 і т. п. — 6) У поставці чи прийменнику **ѡт**: **ѡ** **народа** 62^б, **ѡткрыша** 62^б, **ѡсѣци** 33, **ѡврѣженї** 17; це **ѡ** може писатися й **ѡт**: **ѡт** **рѡча** 33, 103, 103^б, **ѡт** **рѡка** 103^б, **ѡт** **рѡчати** 7, **ѡт** **їдоша** 40, 130, **ѡт** **їтити** 123, **ѡт** **їщєтит** 77^б і т. п.; цікаво,

що може бути навіть **ѡ**рока 102⁶, **ѡ**трѣсѣте 124⁶ і т. п. Звичайно, маємо багато прикладів, коли в вище зазначених випадках маємо **о**, а не **ѡ**.

5. На початку слова дуже часто пишеться широке **є**, напр.: 'єсте 29⁶, 'єси 61⁶, 'єже 25⁶, 23, 'єго 22, 24⁶, 62⁶, 'єще 23⁶, 70 і т. п. Значно рідше буває **є** в середині слова на початку складу: разѡмѣте 74⁶, вѡмѣта'єть 67⁶, разоумѣете 26⁶, тво'єгò 33⁶, помышлѣ'єте 113, запжстѣ'єть 132 і т. п., або на кінці слова: 'аб'їє 61⁶, 62, прокаженіє 62⁶, тво'є 62⁶, фарисѣ'є 28⁶, 64⁶, 73⁶, саддоуке'є 30⁶, свиное 68⁶ і т. п.

6. В слові ангел все пишеться по-грецькому **гг**, а не **нг**: âг'гль 102, âг'гльї 89⁶ і т. п.

7. Буква **џ** звичайно пишеться в грецьких словах, але часом і в своїх: џомъ 75, џи 75, џй 146, але й п'сй 30.

8. На кінці слів по твердих приголосних звичайно пишеться **ѡ**, але — за південно-слов'янським впливом — надзвичайно часто замість **ѡ** маємо **ѡ** на кінці: рекъ 7, ѡвѣтъ 7, поасъ 8, словесъ 17⁶, азъ 18⁶, законъ 20, йхъ 21, сѣвѣтъ 21⁶, разоумѣвъ 21⁶, ѡтрокъ 21⁶, сѣаль 25, врагъ 25, ѡвѣщавъ 25⁶, часъ 27⁶, їмъ 27⁶, жестокъ 47, вамъ 80⁶, сѣтвориль 80⁶, братъ 89, оужасъ 97, бѣсъ 111, 'єдинъ 119⁶, недоугъ 120⁶, ѡнь 124, ѡб-лакъ 126⁶, сапогъ 128⁶, хлѣбъ 131, оучиль 139⁶, бракъ 140⁶, даль 144 і сотні т. п.; те саме і в словах чужих: пїлатъ 53, назаретъ 8, їаковъ 5, талан'тъ 34⁶, іѡанъ 27, филиппъ 17, петръ 19, ісѣ 49⁶ і т. п. Навіть одне й те слово може бути написано ріжно: азъ 19⁶ — азъ 18⁶, талан'тъ 47 — талан'тъ 46⁶, 47, сѣавъ 152⁶ — сѣавъ 152, ѡвѣщавъ 31⁶ — ѡвѣщавъ 30, члѣкъ 64, 68⁶ — члѣкъ 61⁶, ѡзыкъ 75⁶ — ѡзыкъ 146, іѡсифъ 96⁶ — іѡсифъ 6.6⁶ і т. п. Часом це **ѡ** маємо і в середині при збігу приголосних: пїанство 158⁶, ѡбѣдненіє 158⁶ і т. п.

9. Букви **ѡ** вживається в грецьких словах: тѡрскыа 29⁶, моѡсї 31⁶, 74, моѡсеѡви 78 і т. п., хоч часом буває замість **ѡ** й просто **и**: мойсеѡви 31⁶, сѣ моѡсеѡ 77⁶, 'алавастръ мира 119⁶, миро 165⁶, 200, миро 197 і т. п.

10. Яко знак розділовий, панує крапка, що стоїть, як то було звичайним у той час, не в кінці речення, але по певним числі слів, щоб-то в значінні нашої перетинки. Із грецькою звичаю середника (;) вживається в значінні питайника: разоумѣете ли сїа в'са; 26⁶, хочете ли; 214, нїѣ ли вѣроуѣте; 209⁶ і т. п.

11. Звичаєм тогочасного правопису власні ймення починаються малою буквою; великою буквою зачинається тільки зачало або початок церковного читання.

б. Винесення

Винесення — то надзвичайно частий спосіб скорочення слів, відомий в кирилівським письменстві ще від самого початку його; найбільший розвиток його — XV-XVI віки. Полягає винесення в тім, що кінцева приголосна слова чи складу виноситься над слово, напр.: нарò 23⁶, плò

25, ше^аше 25, плѣве^а 25^б, сѣме^а 25^б, рече^аное 25^б, вѣ при^ачѣ^а 24 і т. п. Винесеною може бути кожна приголосна; винесена буква звичайно покривається якимсь значком, найчастіше півняком (◡); але букви **д**, **ж**, **м**, **р**, **х** звичайно не покриваються: прише^а 23^б, хоче^а 23, свої^а 23, доу^а 23, слоухо^а 24, безво^анаа 23 і т. п.

По винесеній літері ніяких знаків (**ч** чи **к**) ніколи не ставиться: печѣ^а 24^б, сжѣ^а 23^б, і це треба мати на увазі при знесенні винесених букв до рядка, бо пишучи повно, писар написав би ті слова: печаль, сжть.

Сполучення **ст** в кирилівськiм письменстві звичайно виноситься над рядок, при чому пишеться **с** і покривається чи особливим значком, чи, як в нашій Євангелії, звичайним: бы^а 16^б, 20^б, 26^б, 62^б, 64. 122, 181, да^а 18, 23, 24, 64, прѣда^а 17, нѣ^а 18, 125, є^а 17^б, 21, 62^б, 122, вла^а 17, 63, 65, 124, трѣ^а 19^б, 54, напѣ^а 92, 131, премжѣ^аро^а 119^б, 133, радѣ^а 104^б, 143, 179, старѣ^а 102 і сила т. п. В нашій пам'ятці таке **ст** нічим не рiжниться від винесеного **с**: є^а на^а 104, ве^а 77^б, 78^б, гла^а 78, словѣ^а 92, 23 і т. п. Коли винесені **ст** стоять по **о**, то це останнє часто пишеться як **о**.

Винесене **и** чи **й** часто пишеться лежачим: ѿчи мо^а 194, оучи^аци тво^а 189, бжѣ мо^а 96, девѣты ча^а 96, живо^а вѣчны^а 81, творѣ 178^б і т. п. У цiм випадкові може бути й кендема "", див. про це далі.

Як казав я, частіше виносяться кінцеві приголосні, але часом буває й таке винесення, що виноситься над слово склад, але голосна опускається, пишеться тільки приголосна. Так, напр., в дієсловах часто виноситься кінцеве **сѣ**, — **с** ставиться над словом, а **ѣ** опускається, напр.: воз'вратиша^а 7, дивиши^а 4^б, дивити^а 63, ѿправ'диши^а 23, пок'лѣниша^а 57, постити^а 63^б, прикѣс'нѣша^а 28^б, сѣбраша^а 23^б, сѣнидоша^а 4^б, оубѣаша^а 55^б, оужасоша^а 61^б, оучити^а 2 і т. н.

Склад же дуже часто виноситься таким самим звичаєм: вы^а 74, никого^а 75, нѣчсо^а 97, ѣко^а 59, 68, 97 і т. п. Так само: па^а 69^б, 136, на^а 68 і др.

Коли бракує місця в кінці рядка, то кінцеве **оу** пишеться **ѣ** і виноситься над слово: лоукавомѣ 23^б, кѣ немѣ 23^б і т. п.

Рідко виноситься цілий склад над слово, найчастіше **до**: вѣни^аша 69, изы^аша 76, по^абна 74, по^абно 25^б, оупо^абисѣ 25, домѣ 18^б і т. п. Коли виноситься **ди**, то **и** зазначається кендемою "": чю^а" | ша^а 122, лю^а" 162^б, нарѣ^а" 123, 124^б і т. п.

В кирилівськiм письменстві віддавна панує цікавий спiсiб скорочення слiв: коли в слові в сусідніх складах однакові голосні, то пишеться одна голосна, а приголосна, що між ними, виноситься над слово: за^ало 60 = зачало, ве^арѣ 90 = вечерѣ, посрѣ^а 27, 64^б, 73, 79^б, 111 = посрѣдѣ, фе^арѣ 231^б = феодора, до^ааніє 135 = достоаніє і т. п. Ще приклади: за^арїйноу 107, постра^ати 77, постра^аша 138, ве^алиса 135^б, ве^ара 71^б, 141^б, 142, ве^ароу 68, 91, вѣз'ве^али^асѣ 144, вѣзне^аніѣ 59, ре^а 23, 23^б,

55, 56, 57, 63, 63⁶, 64⁶, 102⁶, ре^но 109⁶, ѿте^нство 169⁶, йде^н 24, пришедше^н 25, вѣ^нли 193, ѿбрѣ^нніє 231⁶, ко^н срѣ^н 61⁶, по^нбаше 179⁶, по^нба'ет' 157, 180⁶, по^нбна 159, по^нб'ни 136⁶, до^нинъ 17⁶, 117⁶, до^нйна 117⁶, 137, до^нит' 64⁶, 155, 180⁶, до^наше 64 і т. п.

В G¹ прикметників та займенників часно кінцеве о опускається, а г виноситься над слово: ваше^н 34, ѿ не^н 24, є^н 68⁶, 69, 73, мое^н 71⁶, с не^н 95, своє^н 87, мно^н 78, 'єдина^н 77, нб^нна^н 24, се^н 24⁶, д'неш'на^н 20⁶, бѣсновав'ша^н 69 і т. п.

Винесення надзвичайно часте в нашій Євангелії, так що часом писар робив його механічно, виносячи й те, що писав у рядку: глѣ^нсть 108⁶, маріамъ^н же 105.

Звичайно, одне й те слово може бути написане ріжно — повно або з винесенням, часом поруч себе: всѣхъ — всѣ^н 138, дасть 130 — да^н 124, вѣсть 136 — вѣ^н 137, 'исповѣсть — йс'повѣ^н 135, йродъ — іро^нъ 124⁶, ножь — но^н 212, по^нбаєть 125⁶ — по^нбає^н 234⁶, посрѣдѣ 25 — посрѣ^нъ 18, 25, ѿко — ѿ^н 136, до^нинъ — до^нтой^н 17⁶ і т. п.

в. Титла

Титла треба відрізняти від винесення: скорочуватись винесенням може кожне слово, а титлою — тільки святі слова (поміна sacra). В нашій Євангелії дві форми титлового коромисла: панує молодше ^н, але єсть і стародавнє ^н, може взяте зо старого оригіналу. Титла маємо кількох типів.

Найчастіше — просте титло: слово пишеться скорочено й покривається титлою аґґль 102, б^нъ 87, б^нже-б^не 55, бл^нгъ 81⁶, бл^нга 81⁶, бл^нвенъ 84, г^нъ 137, 83⁶, гн^нъ 104⁶, гн^не 84, гн^на 102, дх^нов'наго 59, іс^н 21, 61, кр^нщоу 108, мр^нїи 185, мл^нтвж 62, н^нбо 75⁶, 90, нб^нсь 56⁶, нб^нсны^н 104⁶, ст^ный 61, ст^ны^н 55⁶ і др. Але крім цих слів, в кирилівським письменстві з часом витворилася ще група слів, що має вже даліше відношення до поміна sacra, а проте їх все писано з покриттем: глѣ^нти 62, глѣ^на 61⁶, глѣ^нъ 102, днѣ^нъ 77 (повна форма: дньн), днѣхъ 62⁶, днѣ 56, днѣй 61, ий^нлю 104, ий^нлевъ 103⁶, м^нти 106⁶, 137⁶, м^нтри 105⁶, мл^нити 69, млѣ^на 62, мр^нтвъ 79, ннѣ^н 4, 55, 89⁶, 204⁶, нш^нго 103⁶, нш^ни^н 103⁶, ѿцѣ^нъ 79, 89, ѿцѣ^на 74, сп^нсені'є 103⁶, 105⁶, сп^нсена 69⁶, сл^ннце 62, см^нрти 92, оучн^нкъ 59, прѣ^нъ 95⁶, чл^нкъ 64, 68⁶. Ці слова часом можуть писатися й повно, без покриття титлою: кнѣ^нзь 206 — кнѣ^нзь 177⁶, 201⁶, сы^н 102 — снѣ^нъ 55. Коли ці слова не належать до слів святих, тоді їх звичайно пишуть повно: стѣ^ны дѣхъ 135, дѣхъ стѣ^ный 89, але: вѣ^н доусѣ^н нечистѣ^н 68⁶, доусѣ^н нечистѣ^ный 61⁶, доусѣ^н недоуженъ 138⁶ (хоч і тут бувають винятки: дшѣ^н нечистый 68⁶, дх^ноу нечист^номоу 79).

Часте слово-титло: бл^нви 72⁶, 105⁶, бл^нгоч^нтивъ 105⁶, їер^нлимъ 106⁶, млѣ^нть 102⁶, 103⁶, прѣ^нтль 102, прѣ^нтво 46, 132, члч^нкый 63 і т. п.

З он — титлом пишеться мало слів: прѣ^нркъ 71, 104, прѣ^нрка 23, прѣ^нрица 106, прѣ^нрчество 24, 74.

Не багато слів і на добро-титло, при чому воно ніколи не покривається: блг^ать 106, блг^ати 171, вл^ака 139⁶, вл^ако 105⁶, вл^ацѣ 229⁶, вл^ачества 107, ср^аце 24⁶, 136⁶. Часом і ці слова можуть писатися повно: благодать 174 — блг^ать 173⁶, двѣ — двѣ 87⁶.

г. Надрядкові значки

Система надрядкових (діакритичних) значків у Вербській Євангелії 1560 року — звичайна на той час система, що панує по всіх тодішніх писаннях. У більшості своїй система ця штучного походження, — живо-силом перенята з письменства грецького, де вона мала й певне фонетичне значіння, але в більшості своїй стала зовсім штучною на ґрунті слов'янським. Цілу цю систему опишу тут докладніше.

Вербська Євангелія знає такі надрядкові значки: ісо (придих із оксією), паєрик, придих, акценти (оксія, варія й камора) та кендема.

1. Кожна початкова голосна, а часто й голосна по голосній, має тонкого придиха ' різної форми: йдоу оуготоватй 205. Дуже часто придих на початковій голосній сполучений із оксією, цеб-то ~ (ісо), чого, річ ясна, не можна брати за наголос: йти 1, ~єси 131, ѿстави 131 і т. п. Ісо часом буває і в середині слова, на початковій голосній складу.

2. Початкова голосна складу і в середині слова, цеб-то голосна по голосній звичайно має придиха. Особливо частий він на і, і не виключено, що цей придих визначає йотацію його. Найчастіше форма цього придиху звичайна ' : поставлѣть 47⁶, бѣваѣть 54, прикладаѣмо 60, пришиваѣть 63⁶, подавлѣть 67, навлѣть 93⁶, даѣте 116, покрываѣть 121⁶, ѿбрѣтаѣть 131⁶, сказаѣт'сѧ 175⁶ і т. п. Часом цей придих має іншу форму, близький до камори: растѡчаѣть 22⁶, съблаж'наѣт'сѧ 24⁶, на своѣмъ 25, бѣваѣть 25⁶ і т. п., а часом маємо тут ісо: нарицаѣть 87⁶, чаѣте 116 і т. п. По голосній часто пишеться ѿ в кругле, що також має придиха, але не завше: фарисее-фарисѣ'е 73⁶.

3. Над ю на початку слова чи на початку складу (цеб-то над ю по голосній) дуже часто ставиться великий лежачий півкруглий придих чи перевернута камора: ю'ноша 36, ю'гъ вѣю'щъ 137⁶, тою' мѣрою' 116⁶, вѣроую'ть 121, бѣваю'ть 132⁶, оубѣю'ть 134, свою' 137⁶, собою' 49, 13⁶, тобою' 20⁶, твою' 13, 14, свою' 17, 19, клатвою' 52⁶, хламидою' 54, вѣ галилею' 57, 61, ѿбою' 41, вѣч'нжю' 48⁶, проповѣдію' іѡнниною' 23, великою' 56⁶, ношцію' 57, сатаною' 61, ѿдес'нжю' 52, йсповѣдаю'тисѧ 20, послушаю'ть 71, възлагаю'ть 41⁶, заклиною' 52, свитаю'щи 56⁶ і сила т. п.

Значок цей, як і над 'ѣ, визначає, певне, йотацію. У всякім разі ніякого акценту він не визначає, на що вказують такі форми, як: мною' 22⁶, 49⁶, плѧщаницею' 56, заклиною' 68⁶, сѣю'щаго 24⁶, знаю' 52⁶, троужаю'щей* 21 і т. п., — в них бачимо поруч із ѿ також і правдивий знак акценту.

д. Кендема

Кендема — знак із двох варій — дуже часта в Вербській Євангелії. Значок цей грецького походження, прийшов до нас разом із південно-слов'янським впливом¹.

Розставлення кендеми надзвичайно цікаве в Вербській Євангелії, цікаве тим, що тут воно представлено повно, в послідовній системі, скільки його знає наш кирилівський традиційний правопис. Через це опишу тут кендему докладніше.

Ставиться кендему в таких випадках:

1. Найголовніше правило поставлення кендеми: її ставиться на односкладових словах, а саме:

а. В займенниках: тѣ 14⁶, 50, 50⁶, 65, 89, 175, мѣ 16⁶, 57, 108, вѣ 8⁶, 14, 56⁶, 74, 87, 207⁶, нѣ 15⁶, тѣ 47, 61⁶, 93⁶, 120⁶, 175⁶, на тѣ 12. Див. ще далі, § 8.

б. В числівниках: двѣ 3, 19⁶, 45⁶, 46⁶, 54⁶, 95⁶, 119⁶, 175, 181⁶, двѣ 3⁶, 27, 33, 45⁶, 58⁶, 69, 88, 185⁶, о двѣю 1⁶, двѣма 72⁶, ѡбѣ 50⁶, ѡбѣ 27⁶, трѣ 23, 31⁶, 49, 90⁶, 103, трѣми 52, 54, трѣщи 50⁶, 52⁶, трѣдеса⁶ 49, 49⁶.

в. В односкладових дієсловах: бѣ 2, 47, 55⁶, 56⁶, 59, 59⁶, 60, 61, 61⁶, 62⁶, 72⁶, 173⁶, 216, бѣ 45⁶.

г. На словах-часточках або на прислівниках: сѣ, нѣ 22, 48, гдѣ 6⁶, гдѣ 175, з'дѣ 50⁶.

г. На деяких односкладових словах, напр.: злѣ г'ль 11, з'лѣ 58⁶, 116⁶, 178⁶, з'лѣ 116⁶, з'лѣ 29⁶, 117⁶, злѣ 22⁶, 54, 95, ѡнѣ 146, п'сѣ 30, ѡнѣ 30, тоу 7⁶, 14⁶, 26, тѣ 55⁶.

2. Звичку ставити " на деяких односкладових словах значно поширено в той спосіб, що ставиться кендему взагалі на цім складі і в інших словах, напр.:

а. На тѣ, мѣ, кѣ, нѣ, сѣ, ти, тѣ: четѣре⁶ 3, тѣсащи 30⁶, нечистѣма 73⁶, в'сѣботѣ 64⁶, оумѣ 54, дамѣ 85⁶, помѣш'ляюще 63, прѣвѣма 56, мер'твѣма 128, бес'печал'нѣ 57, бѣс'нѣ 15, влѣнѣ 68, довол'нѣ 57, до'инѣ 107⁶, йнѣ 55, йстинѣ 4, телесѣ 100⁶, сѣго 45⁶, сѣбе 55, на ж'рѣблѣти 200⁶, хотѣ 95, хотѣше 75.

б. Ставлючи кендему над тѣ, писар ставить її також надзвичайно часто й на -тѣ в закінченні дієйменника: бѣти 60, быти 49, 73, в'зати 13, видѣти 19⁶, 23, видѣти 50, 56⁶, вѣдати 121, вѣровати 79, дати 47⁶, 49, 86⁶, жѣнитѣся 35⁶, йс'кати 7⁶, йспол'нити 11⁶, йти 8, кѣпити 46⁶, минѣти 73, на'вык'ноути 4, на'писати 4, ѡбличити 6, ѡбрати 13, ѡстати 88, ѡврати 13, ѡити 8, ѡкрыти 20⁶, ѡпѣстити 6, ѡпѣщати 63, пити 46, 50, 54⁶, п'лювати 93⁶, побѣти 50⁶, погѣбити 61⁶, по'клонити 15, по'нашати 20, посадити 72⁶, приз'вати 16⁶, 63⁶, прикрывати 93⁶, прѣати 6,

¹ Про кендему див. мою працю: „Кендема (подвійний гравіс). Палеографічний нарис“, „Byzantinoslavica“.

прійти 46, прозабноути 26, проповѣдати 59, різ'ликовати 46, різорити 116, скрѣбѣти 91, славити 63, слышати 476, сѣтворити 126, 376, 95, твѣрити 216, тѣжити 506, оубити 186, 716, оуготовати 205, оумрѣти 2146, оучити 196, 1146, цѣлити 216, чтѣ 456, 506, 546, 556, 103 і сотні т. п.

в. Дуже часто стоїть кендема над **ни**: вѣнйдоша 1276, вѣнйде 626, вѣнйти 626, вѣнйдете 50, вѣстанѣ 63, йсплѣнйса 61, во каменѣ 56, к'нига 46, сѣ кнѣжники 55, к'нижници 516, 876, 486, неповин'ни 21, нѣколи 21, 64, нѣктѣ 686, 82, нѣцѣ 316, нѣч'соже 52, 2066, нѣч'соже 112, 199, сѣ на'ем'нигы 61, нѣща 49, ѣнѣ 56, 73, правед'нигы 48, савах'танѣ 55, сребр'нигы 496, станѣ 556, сѣт'нигы 556, ѿ сѣменѣ 58, вѣ тем'нигы 48, трѣж'нигы 476 і сила т. п.

г. Ставлючи кендему над **си, бѣ, бы, два**, писар пише також: сѣце 2, сѣбѣ 276, 716, тѣбѣ 146, 316, 63, тобѣ 206, 476, 183, ѣдва 59, двѣженѣ 1826, дабѣ 75, голуубѣ 1766, бѣша 46 і т. п.

3. Надзвичайно часто кендема стоїть над **ы**, напр.: рабѣ 466, хлѣбѣ 21, 72, 114, ѿбѣджѣ 153, славѣ 476, главѣ 1196, в'лагѣ 120, недоугѣ 65, погѣбае 156, мнѣгы 50, 62, на'рѣдѣ 276, свѣз'дѣ 7, рызѣ 316, 546, 114, 2036, 2156, йзѣдоша 123, йзѣдѣте 148, 177, вѣзѣде 185, вѣзѣдѣте 1896, разѣджѣт'са 50, йзѣди 616, йзѣде 616, бранѣ 466, пакѣ 506, 51, 62, вѣ вѣкѣ 196, мак'кѣ 196, свѣтил'ники 46, 2116, грѣш'ники 166, 636, слѣшасте 186, слѣшаша 246, слѣшати 24, слѣшавѣ 166, магда'лини 966, плѣвелѣ 108, слѣша 87, слѣшиши 536, слѣши 4, силѣ 52, мѣтарѣ 166, сѣ мѣтари 166, затворенѣ 466, дарѣ 7, рѣзѣ 696, класѣ 21, 114, бѣсѣ 22, 62, власѣ 1196, грѣхѣ 63, 120, 1746, пас'хѣ 1996, доухѣ 15, сѣ стар'цѣ 55, 57 і сотні т. п.

4. Часом маємо кендему і в інших випадках, напр.: 1) над кінцевом є: ноѣ 148, фарисѣѣ 286, сяддоукеѣ 306; 2) над **ди**: йзѣди 1416, бѣдѣте 456, 506 і др.

5. Часом маємо по дві кендемі в слові, але в випадках, які пояснено вище, напр.: рас'хѣтити 656, йзѣти 1226, скрѣбѣти 506, слышати 101, посѣлати двѣ 706, двѣ рѣбѣ 726, сребр'нигы — сребр'ники 57 і т. п.

У всіх вищеописаних випадках кендема ніякого наголосу не визначає, — її пишуть тільки традиційно, наслідуючи грецькі тексти, головню на словах односкладових або й на многоскладових, коли ті склади входять до них.

6. Друге значіння кендеми, — вона заміняє **и** при винесених словах, найчастіше тоді, коли винесено склад **ди**, — тоді над словом пишеться **д**, а коло нього кендема, напр.: лю^{ди} 66, 1626, на'ро^{ди} N³ 106, 276, 123, 1246, чу^{ди}ша^{ди} 122, прѣ^{ди} 546, госпа^{ди}нѣ 46, вѣни^{ди} 766, да^{ди}те 466, 726, ро^{ди}са 4, блю^{ди} 626, ви^{ди}те 726, гра^{ди} 166, ра^{ди} 4, 18, 24, свѣ^{ди}тел'ство 18 (дуже часто) і т. п.; рідше при інших буквах: чѣты^{ри} 4, па^{ри} 546 і т. п. Так само по прѣданѣ 61 = по прѣданіи.

7. Кендема " часом визначає **й** на кінці N¹ прикметників, напр. грѣческѣ 215, лоукавѣ 346, члѣкѣ 486, дрѣжав'нѣ 101 і т. п. хоч поруч маємо й форми повні: дрѣжав'ний 10, члѣк'кий 51, вѣч'ний 486 і т. п.

8. Кендема постійно ставиться на займенниках сѣ 22, 27, 54^б, 55^б, 63, 68, 119, тѣ 6^б, 23^б, 27, 46, 55^б, 115, 116, тѣ 65^б, 209 і др. Ці займенники — це сѣй, той, і тут кендема може визначає й, пор. сѣй 6, 59, вѣ тѣ ча^б 20^б. Ставлючи кендему над тѣ, писар пише: поскръбитѣ 89^б.

9. Як то було і в грецькім письменстві, над ѱ часто ставиться кендема: вѣ кѣтовѣ 23, моѿси 74, моѿси 80^б, 62^б, моѿсѣѿѿѣ 87 і т. п.

е. Наголос

В Вербській Євангелії, як і взагалі в тогочасних рукописах, панують три значки наголосів: оксія, варія і камора (периспомена), переняти ще на початку слов'янської письменности від греків. В більшості рукописів XVI-го віку, написаних в Україні, панує південно — слов'янська система розставлення акцентових значків, те саме бачимо і в Вербській Євангелії. Система ця дуже складна, а самі значки часто не визначають наголосу. Як то було і в грецькім письменстві, акцентові значки в письменстві кирилівськім X-XVI віків мають двійне значіння: 1) допомагають читати при scriptura continua, цеб-то визначають початок чи кінець слова чи окремішність слова взагалі, і 2) визначають акцент. Поплутання цих двох значень допроваджує до того, що дуже трудно окреслити, коли саме який значок визначає акцент. А коли додамо до того, що в рукописах звичайно маємо ще й сильні південно-слов'янські впливи, тоді стане ясною та поплутана акцентова система, яку маємо в Вербській Євангелії.

Виясню тут докладно головні риси акцентової системи XVI-го віку, бо система ця майже однакова в усіх тодішніх рукописах. Систему цю можна назвати південно-слов'янською взагалі, бо місцевих елементів в ній мало.

1. Дуже часто ставиться оксія на початковому складі, в більшості — на пні слова: ѿ воды 9, гѣспѣдинѣ 46, гѣдѣй 8^б, дѣстѣинѣ 8^б, ѿсѣи 55, жѣнитѣсѣ 35^б, зѣнеже 2^б, кѣн'чина 43^б, кѣн'чинѣ 51^б, лѣжить 8^б, лѣжашѣ 61^б, лѣбити 87^б, мѣлиша 59, ѿгнѣ 9, пѣдоша 24, пѣде, пѣстына 61, пѣстыню 19^б, пѣшѣница 25, пѣшѣницѣ 8^б, 25, рѣщи 63, рѣкоу 7^б, рѣче 4, 11^б, 40^б, 56, рѣчетѣ 22^б, рѣчено 12^б, рѣди^ѣ 6^б, рѣдилѣ 50, рѣди 5, 5^б, рѣдисѣ 4, слоѿга 79^б, слоѿжаашѣ 15, стрѣна 8^б, стрѣны 10^б, во стрѣнѣ 10, сѣбота 64, ѿѿчисѣ 55^б, ѿѿчашѣ 61^б, хѣдашѣ 54^б, хѣтѣ^ѣ 41^б, хѣранилищѣ 88 і сила т. п.

Ця оксія на початковому складі визначає: 1) початок слова і 2) часто визначає правдивий наголос, що в південно-слов'янських мовах, особливо в сербській, звичайно на корінному складі. Але часто ця оксія збігається із наголосом українським, що так само в церковній вимові XVI віку був дуже часто корінним¹, напр.: бѣлез'не^ѣ 44, ѿ бѣтѣи 4, вѣдѣти 24^б, зѣконѣ 41, вѣ зѣконѣ 21, мѣгж 52, нѣро^ѣ 30^б, нѣрода 27, 38, нѣродѣу 32,

¹ Див. мою працю: „Український наголос в XVI віці“ в „Сборник статей в честь акад. А. И. Соболевского“, 1928 р. ст. 444-451.

ѿ народѣ 30, N³ народи 40⁶, A³ народы 15, ѿ него 37⁶, плѡда 22⁶, 25, ѿ себе 12⁶, твориши 13⁶, 85, творить 25, 52⁶, творѣ 13⁶, оученици 32, хощѣ 21, 30, 38, 50⁶, хоула 22⁶, ѿ часа 32 і т. п. На жаль, південно-слов'янський вплив на український церковний наголос у нас ще не досліджений. Накорінний наголос в західно-українських говорах ще й тепер надзвичайно поширений.

2. Коли слово з префіксом, то наголос все-одно ставиться на складі корінному: възврати 51⁶, възрастетъ 25⁶, възлѡ | жиша 54, възпросиша 30⁶, ѡ запрѣщеніи 1, затвори 14, йсходѣще 61⁶, йсцѣли 27⁶, насади 38⁶, негасимы 9, негодоваши 49, ѡсоли^тся 11, ѡвѣщав' 9, ѡкровлено 59, ѡтроча 79⁶, 81, ѡ повѣленѣ 1, повѣлѣ 6⁶, послѣди 9, потрібить 8⁶, привѣдоша 22, прикоснѣся 15, 31⁶, пристѡупиша 10⁶, 40⁶, просвѣти 34, прѣбываше 59, разлоучаетъ 81, разоумѣти 24⁶, сотвори 6⁶, сътвори^тмъ 31⁶, сътворите 8⁶, сътвори 27, сътворилъ 37, сътвориша 37, съхрани^т 36, оубѣжати 8⁶ і сила т. п.

Але префікс на постійно приймає оксію на себе: напа^т 14, написати 2⁶, написа 3⁶, написаша 4⁶, нарече^тся 8, 11, нарече 6⁶, нарекоу^т 6⁶, нарекоу^тся 11, наслѣдѣть 10⁶, насытит^сся 11, наоучи 3⁶, наоучи^т 11⁶, наоучит^сся 21, нача^т 3⁶, 19⁶, начаша 21, начне^т 46, начнем^тже 4⁶ і т. п. Так само й приємник на часто приймає наголос: на вы 22⁶, на дво^т 48⁶, на дх^т 22⁶, на зем'ли 24, на лѣхы 72⁶, на нбсе^х 11, на прѣтлѣ 47, на селѣ 45⁶, на снѣа 22⁶, на сж^т 23, на сѣ 22, на тѣло 49 і т. п. Чи це був правдивий наголос, чи тільки зазначення початку слова, трудно про те щось твердити певного, бо не рідко маємо й такі форми, як: написана 4⁶, началѡ 4⁶, на горж^т 10⁶, на гловж^т 49, на женж^т 12, на мнѡсѣ 49 і др. Але в старій українській церковній вимові, а також в західно-українських говорах наголошене на не рідкість і тепер, напр. на віки.

Інші приставки рідко приймають наголос: положж 22, постави 46, приступиша 32, вѣнхтрѣ 51⁶, сътворите 22⁶, сѣлѣзи 55, сѣзидаѣа 54⁶, приємники: вѣ тмж 47⁶, кѣ немоу 15, кѣ пилатж 55⁶, вѣ новѣ^т 56, сѣ нѣ^т 55, сѣ нб^тсѣ 56⁶ і т. п. Форми, як: прѣстѣпи 32, прѣстѣпиша 28⁶ і т. п. вказують, що тут оксія зазначає просто початок слова, бо ж приємник все мислиться разом з наступним словом.

3. Дуже часто маємо варію (часом оксію) на кінці слова: своєгѡ 8, знаменіа 1, з'наю 52⁶, постав'лю 47, єдинѣа 33⁶, рождені'є 59⁶, петрѣ 59, покровен'нѡ 59⁶, ѡдрѣ 63, вѣтрѣ 68 і т. п.; річ ясна — акцентним значком чи „зазначкою“ тут зазначено кінець слова в scriptura continua.

4. Дуже часто в слові зазначається його початок і кінець: втрѡре 51, бѡлащаѣа 17⁶, бѡгѡтѣства 25, бѣтѣе 36⁶, бѣв'шоу 52⁶, написані'є 40, законѣа 2, мѣрѣа 55⁶, сжѣщаѣа 62, тѣбѣ^т 92, началѡ 4⁶, написа 4⁶, тогдѣа 16⁶, 22, 52, 55, 57, тогдѣа 32, 40, 51⁶, 54, цѣн'нагѡ 49, нарица'ємо'є 54⁶, жѣлѣзїѡ 54⁶, разарѣа 54⁶ і сила т. п., а особливо часто, коли слово починається голосною, бо тоді на початку маємо ісо: ѣгѡ 4⁶, 54⁶, ѡбоѡ

53⁶, оубо 53⁶, аби́є 55, йлію 55, ѿеди́наго 88⁶, оубога́ 88, оуче́ніє 61⁶ і т. п.

Не рідко зазначається початок і кінець групи слів: на́тѣ́ломое 49, ймаши́твоє 47⁶, йсвои́его 173⁶, йктомоу 79, йбѣ́сныа 62, йкамені́є 55⁶, йдроуга́ 56⁶, йоучаше́ 63, сѣ́коустоди́ю 56, по́еди́номоу 91⁶, на́землю 19, на́землі 66⁶, 73, ви́дѣ́левіа 63, кѣ́немоу 62⁶, 63, вѣ́землю 67⁶, на́о́чи́его 76⁶ і т. п. Ці групи слів виразно показують, що акцентні значки визначають тут тільки початок чи кінець слова.

5. Часто маємо зазначений акцент в формах імперфекта, що має аа: зва́аше 83, пости́лаахж 84, рѣ́заахж 84, свѣ́дѣ́тельствоваахж 93 і т. п.; так само єди́наго 34, прока́женіа 49 і др. Це ті форми, в яких сербські друки знають а́ або а̑.

6. У словах зложених акцентні значки можуть бути в обох словах: мно́гоцѣ́ннаго 49, ма́ловѣ́ре 28⁶ і т. п.

7. Південно-слов'янська й українська вимова глаго́лати (російська глаго́лати); на жаль, у Вербській Євангелії це слово постійно пишеться скорочено, а тому немає докладного зазначення вимови: глі́ють 31⁶, глі́єши 36, глі́юще 43⁶, глі́емаго 48⁶, глі́а 50, глі́аахж 16⁶ і т. п.

8. Часом маємо в слові декільки акцентних значків, — механічне їх ставлення по вищеподаних правилах: вѣ́ста́ні 63, по́ми́шля́сте 79⁶, млѣ́чаахж 79⁶, ра́спі́тїє 48⁶, вѣ́незаа́пж 90, 104⁶, ко́нчина — ко́нчи́на 43⁶, сѣ́твори́ти 12⁶ — сѣ́твори́ти 37⁶ — сѣ́твори́ти 95 і т. п.

9. При сполученні глухої з плавною дуже часто над ѣ ставиться оксія: трѣ́ніє 120⁶, скрѣ́бъ 208⁶, врѣ́зиса 9⁶, прѣ́си 165, врѣ́ха 121, оу́тврѣ́диса 64⁶, по́мрѣ́кнеѣ 89⁶, врѣ́тограѣ 211⁶ ѡ́скврѣ́нити 74⁶, йс́про-врѣ́же 84⁶, влѣ́сви 6⁶, влѣ́нами 28, млѣ́ніи 56⁶, млѣ́ва 54 і сотні т. п. Див. про це далі. У цім випадкові дуже часто оксія визначає старий наголос.

10. Камора дуже часта в нашій пам'ятнику, як і взагалі в тогочасних рукописах. Форма її — півколо, ногами додолу. Запозичено її ще з давнього часу з грецького письменства. Ставиться камора на голоснім, але не рідко бачимо її й на сусідньому приголосному. Галовні випадки вживання її такі.

а. На деяких односкладових словах звичайно ставиться камора: бо́ 2⁶, 11⁶, 16⁶, 49, 56⁶, 60, 71⁶, кт́о 13, 58, 61⁶, ктѣ́ 1⁶, мнѣ́ 16⁶, ма́ 18⁶, 19, 51⁶, 74, нѣ́ 64, нѣ́ 14⁶, 16⁶ 65⁶, се́ 6, 15, 16⁶, 56⁶, 61⁶, 175, тоу́ 56, 27, 61, чо́ 4⁶, 13⁶, 15⁶, 16⁶, 49, 60, 61⁶, 63, 114, 114⁶, чо́ 52. Як ми бачили вище, на словах тоу, се може бути й кендема.

б. Коли ці односкладові слова входять у склад якихсь слів, то й над ними механічно ставиться камора: оубо́ 3, 17, 18⁶, 46⁶, главы́ G¹ 54⁶, 120, ктѣ́бѣ́ 48, ктѣ́моу 62⁶, нѣ́ктѣ́ 16⁶, 68⁶, 82, 114, врѣ́ма́ 16⁶, мно́го 14, 16⁶, 62⁶, 64⁶, 115, мнѣ́го 62, 50, мнѣ́жество 64⁶, 115, мнѣ́сѣ́ 130⁶, женѣ́ G¹ 6, 55⁶, мнѣ́хж 73, женѣ́ 1⁶, 35, храминѣ́ 7, вѣ́се 133, всѣ́го 49, вѣ́ се́бѣ́ 63, 69⁶, 87⁶, се́го 4, 22, 70⁶, 85, се́ю 87⁶, се́дмѣ́ 86⁶, се́ль 82⁶

словесѣ 68, сѣстра 66, сѣстры G³ 82, телесѣ 165⁶, 166⁶, фарисѣ'є 63⁶, 64⁶, ѿ фарисейстѣмъ 58, ничтѡ 59⁶, почтѡ 16, 73⁶, так само мовсѣи 62⁶, 80⁶, мовсѣѡвы⁶ 62⁶, 87 і т. п. В більшості випадків камора визначає тут правдивий акцент.

в. Знаходимо камору в якості акценту і в деяких словах, що не підходять під вищеподані пояснення: двѣри 14, 56, дрѣво 22⁶, 25⁶, съ горѣи 31⁶, въ горѣхъ 57, ѿко 4, главами 54⁶, женами 20, распѣтѣ 54⁶, андрѣа 61, 65, андрѣѡ⁶ 61⁶, галилѣю 57, ѿудѣа 64⁶, сѣлѡ 7, дѣлѡ 49, тѣлѡ 56 і т. п.

г. Дуже часто, поруч з каморою, маємо в слові ще й інший знак: гоумнѡ 8⁶, сѣмоу 4⁶, 70⁶, мнѡгаѡ 55⁶, мнѡжа'є 59, 88, вѣсѣгда 94, распѣтаго 56⁶, распѣта 54⁶, сѣстры 70⁶, сѣбѣ 27⁶, 71⁶ і т. п., навіть: дрѣво 107⁶.

Ті самі слова, що звичайно пишуться з каморою, можуть бути й без неї: сѣбѣ 27⁶ — себѣ 14⁶, въ мнѡсѣхъ — въ мнѡсѣхъ 145, лоука — лоука 3 і т. п. Часом замість камори може бути кендема: телесѣ 165⁶, 166⁶ — телесѣ 100⁶ і т. п.

Як можна бачити з поданого матеріалу, камора — то акцентний значок і дійсно дуже часто показує правдивий акцент. Не рідко ставиться в тих випадках, як і кендема.

II. Опис мови Вербської Євангелії 1560 р.

У більшості своїй мова Вербської Євангелії — традиційна церковно-слов'янська мова, що має в собі надзвичайно багато стародавніх елементів. Головна ознака цієї мови — велика боротьба елементів давніх із новими, а тому багато з тих розділів, які нижче подаю, скоріше належать до правопису, а ні ж до фонетики.

Фонетика

I. Вокалізм

1. Ірраціональні звуки

Давні ірраціональні звуки *ѣ*, *ѡ* в нашій пам'ятці, річ ясна, зовсім не існують, хоч в ній і панує традиційне ставлення ерів. Оригінал, із якого списувано Вербську Євангелію, був старо-болгарським, і може він імав більш-менш правильне розставлення *ѣ* і *ѡ*. Вербська Євангелія в більшості своїй зберігає давнє традиційне писання ерів, але писар її знав уже добре середне-болгарський Євфимієв правопис і повною рукою вніс його до своєї копії зо старого оригіналу. Ось через це поплутання традиційного старого правопису з правописом Євфимієвим та з елементами новими — то характерна риса ерів у Вербській Євангелії.

а. Писар пильнує ставити *ѣ* і *ѡ* так, як то було в пам'ятках старо-слов'янських: бѣдрѣ 50⁶, вѣзѣпи 29⁶, 55, 61⁶, вѣнѣ 23⁶, 66, вѣпѣа 68⁶,

въсѣ 29, дѣщи 27, 58, 69⁶, 70, 200⁶, дѣщере 139, дѣщер 19, лѣже 115⁶, плѣть 51, рѣп'тахж 113⁶, 142⁶, сѣн'мѣ 94⁶, сѣвѣт'никъ 96⁶, сѣт'никъ 55⁶, сѣт'никъ 96, тѣй D' 117, тѣк'мо 114⁶, тѣщет'но 117⁶; чѣсти 70⁶, чѣстенъ 117⁶, чѣсо 19⁶, 30, 118⁶, нѣчьсоже 52, 711, 206⁶, лѣсть 56, 74⁶, лѣсти 175⁶, лѣст'ію 48⁶, пр'рчьскаа 93, южьскаа 23, бѣгательства 25, множество 112, ѿчѣства 104, безъ ѿчѣство 131⁶, въ ѿчѣствѣ 110⁶, рожѣ-ствоу 71⁶, ѿгнѣнжю 33⁶, бжѣтвѣный 100⁶, ѿзвѣстно 7, насщѣствѣный 131 і сила т. п.

б. У приставках *сѣ*, *вѣ* і *вѣз* у Вербській Євангелії звичайно маємо *ѣ*, напр.: вѣведи 131, вѣнидоша 55⁶, вѣзведе 31, вѣс'тá 56⁶, вѣстанж 56, вѣз'моу 217⁶, вѣз'ми 163⁶, вѣзлѣжиша 54⁶, вѣлѣсти 177⁶, вѣсташа 55⁶, вѣпрошж 114⁶, сѣбра 6⁶, сѣвѣть 57, сѣвыше 177⁶, оуѣсѣмѣша⁶ 57, сѣсаль 132⁶, сѣтвори 113⁶, 114⁶, сѣкровища 7, 117, сѣсждо⁶ 121⁶, сѣблаж'на'ет'са 24⁶ і тисячі т. п.

в. Так само звичайно маємо *ѣ* і в прийменниках *вѣ*, *кѣ*, *сѣ*: вѣ ва⁶ 207, вѣ йстинж 55⁶, 167⁶, вѣ мене 202, вѣ м'нѣ 207, вѣ своа 215⁶, кѣ ѿцю 205⁶, сѣ звѣр'ми 61, сѣ марією 7, сѣ м'ноу 203 і т. п.

г. Замість *ѣ* часто маємо *ѣ*, що можливо, було в оригіналі, з якого списано Вербську Євангелію: вѣсе 74⁶, вѣса 21⁶, 70, 113⁶, 177, вѣси 62, 68⁶, 51⁶, вѣсѣ⁶ 124, вѣсакъ 116⁶, вѣсѣгда 94⁶, лѣсть 67, лѣсти⁶ 189⁶, прѣлѣстити 89⁶, прѣлѣщени 191⁶, мѣздж 14⁶, мѣзж 181, мѣзѣ 80, нѣчьсоже 62⁶, 179, 184, нѣчьсоже 112, 199, рѣци 40, 62⁶, 119⁶, стѣкла-ница⁶ 73⁶, безъ чѣс'ти 27, дѣбръ ѿгнѣнжю⁶ 134⁶, вѣтрѣна 68, тѣма 201⁶, грѣчески 215, крѣста 142 і багато т. п.; навпаки: кѣниж 35 зам. кѣниж.

д. Але одночасно з традиційним писанням *ѣ*, *ѣ*, маємо надзвичайно багато й форм із ерами вокалізованими: восхотѣ 6, востокъ 6⁶, сотвори 6⁶, восходаща 176, восплачют'са 45, воскрѣшеніє 40⁶, вос'клонитиса 138⁶, вопльщеніє 170, вопросі 162⁶, восплачют'са 45, возва⁶ 7⁶, вопрошахж 162, на собѣрищи⁶ 18, согараєть 207, сон'мища 61⁶, совокоупльша 167⁶, теща 61⁶ (при тѣща 102⁶), страненъ 48, боленъ 48, повиненъ 54, праведники 155, прѣрчество 74, чѣстенъ 117⁶ і т. п.

Але писар постільки звик механічно писати *ѣ* чи *ѣ*, що навіть пише лѣжи⁶ 105⁶ зам. лежить. Єсть форма вѣплъ 46⁶ (вѣплъ).

е. Так само вокалізація *ѣ* в прийменнику дуже часта: во ма 190⁶, 198, 202, 202⁶, 211, во до⁶ 75, во кáмені 56, во ва⁶ 206⁶, во землю 8, во храмѣнж 7, во вл'ка⁶ 7, во виелеємѣ 6⁶, во днѣ 6⁶, во іер'дани 8⁶, во пѣстыню 9, во пѣстынѣ 174, во ѿдрѣ 118, во тем'ницю 163⁶, во галилею 9⁶, во кораблі 10, во житницю 8⁶, во собѣрищи⁶ 10⁶, во снѣ 6, во оутрѣи 175, во гробѣ⁶ 184, во чрѣвѣ 6⁶, во люб'ви 207, во ѿг'нѣ 207, во йма 191, 200⁶, 205⁶, 206, во в'сѣ⁶ 168, во с'воа 209⁶, во м'нѣ 211, во ѿцѣ 206, вѣ і йстинж 162, во сон'мѣ 162, ко немѣ 151⁶, 22, прѣдо мноу 173⁶, 174⁶, прѣдо'ною 109⁶, прѣдо в'сѣми 63, со собою 200 і т. п. Як бачимо, серед поданих прикладів маємо багато вокалізованих *ѣ* й тоді, коли в рукописах російських і в сучасній російській церковній ви-

мові цієї вокалізації не знаходимо. Дуже часто вокалізація *ѣ* на *о* — це ознака взагалі українських пам'яток, а в церковній вимові в Галичині ця вокалізація жива ще й сьогодні¹.

є. Вокалізація *ѣ* і *ѣ* на *о*, *е* нашої пам'ятці, які взагалі в пам'ятках старо-українських, частенько відбувається й там, де б ми її не чекали. На мою думку, церковна українська вимова часто знала вокалізацію *є*рів навіть слабих (для мови російської), чому й наш писар пише: *вос'кжѣ* 55, *возыйде* 9, *воснаѣ* 217^є, *воведи* 212^є, *сомиреніѣ* 206, *прѣжѣ* *є* соложенія мира 211, *богатество* 81^є (при *богѣтство* 81^є, 150), *ѣвествъѣ* 59, *плѣтескѣ* 173^є, *оумерый* 199 (при *оум'рый* 198 ^є, 200) і т. п.; пор. ще *селивест'ра* 230^є.

ж. В таких пам'ятнику, як *Вербська Євангелія* річ ясна, часті подвійні форми: *з ѣ* і *з о* в тих самих словах: *крѣвъ* 138 — *кровъ* 134, *крѣве*—*кروه* 134, *тѣк'мо*—*ток'мо* 70^є, *въ винограѣ* — *во винограѣ* 36^є, *въ водѣ* 174—*во водѣ* 174^є, *въ йма* — *во йма* 210^є, *въ йстинѣ* — *во йстинѣ* 193^є, *сѣбоудѣ* *ѣ* *са* 8 — *собудет'са* 7^є, *сѣн'мище* 64 — *сѣн'мище* 61^є, *сѣт'ника*—*сѣт'ника* 96^є і т. п., або: *нйч'соже* 52, 206 ^є — *нйч'соже* 112, 199—*нйчесоѣ* 97; на ст. 209 написано *во тѣ* і перероблено на *въ тѣ*.

з. Форм із зниклими *є*рами, звичайно, дуже багато: *мз'а* 116 — *мѣз'а* 115, *всѣан'ое* 24^є, *ѣ* *исхшей* 1^є — *йсхшоѣ* 24, *всѣг'а* 49 — *вѣсѣгда* 94^є, *чѣ* 79, *йз'гнанѣ* 131^є, *йвйт'са* 67 і т. п.

и. В кінці слів *ѣс* та *х'с* звичайно *ѣ* не ставиться, якто все тоді було, хоч маємо часом *ѣсѣ* 105.

і. Замість *ѣ* чи *ѣ* в *Вербській Євангелії* надзвичайно часто ставиться паєрик. Ось трохи прикладів: *з'ло* 64^є, 114^є, *з'лѣ* 116^є, *к'то* 66, *ч'тѣ* 67, 202^є, *д'щи* 137^є, *р'ци* 135, *прав'да* 11^є, *в'дѣва* 118, *с'на* 6^є, *т'ма* 55, 96, 113, *т'мѣ* 40, *в т'мѣ* 201^є, *в'са* 66^є, *м'ній* 119, *ѣв'ца* 17, *стар'цѣ* 55, 57, *о слѣп'ци* 58, *слѣп'цоу* 1, 1^є, *бѣс'ній* 15, *прѣвѣч'ное* 3^є, *ѣбраз'но* 2^є, *вер'хов'ныѣ* 2^є, *вѣр'ный* 45^є, *вѣч'ный* 48^є, *гор'ко* 52^є, *сжд'ный* 17^є, *л'вово* 59^є, *л'жи* 36, *жен'ский* 35, *к'нйга* 4^є, *к'нигѣ* 217, *в'сѣботѣ* 64^є, *к' тебѣ* 23^є, *с' радостію* 24^є, *в' себѣ* 24^є, *распѣн'ше* 54^є, *видѣв'ше* 16^є, *шед'ше* 7, *бѣв'шѣ* 55^є, *възыскав'шоу* 3^є, *радоуѣт'са* 117, *мнат'са* 4^є, *ѣимет'са* 63^є, *прит'ча* 58 і тисячі т. п.

Взагалі, писар при збігу приголосних ставить між ними паєрку: *к'васѣ* 25^є, *п'люватѣ* 93^є, *йс'ти* 70^є, *т'воритѣ* 190, 114, *т'вораѣ* 2^є, *зем'ли* 17^є, 55, *с'ребро* 47^є, *г'де* 135 ^є і тисячі т. п. Часто це буває в словах чужих: *'ав'гоус'та* 104, *ан'дрѣ* 61, *ѣв'ва* 92, *ѣр'хелаѣ* 8, *гол'гоѣ* 54^є, 215, *ѣѣн'нѣ* 59^є, *капер'наоумѣ* 9^є *кон'дран'тѣ* 88, *мар'ко* 3^є, 59, *мар'ѣ* 130^є, *маг'далыни* 56^є, *ѣсан'на* 200^є, *пав'лоу* 59, *пѣт'рѣ* 175^є, *рав'ви* 77^є, 175, *сал'мона* 5^є, *савах'танѣ* 55, *талан'тѣ* 47, *тѣк'тонѣ* 70^є і т. п.

Те саме слово може бути написане з *ѣ*, *ѣ* або з паєрком: *ч'со* 72^є — *ч'со* 49, 71^є, 136, *в'си-в'си* 203, 139, *пѣбаѣтѣ* 125^є — *пѣбаѣт'* 157,

¹ Див. про це мою статтю: „Українська вимова богослужбового тексту“ в „*Ел'піс*“ 1926 р. кн. I ст. 21.

180⁶ і т. п., або й без паєрка: тог'да—тогда 48⁶, к'тo 177—никтo 177⁶, м'нoжає 88—мнoжає 59, тем'ницю 163⁶—темницю 178⁶ і сотні т. п.

В кінці рядка, за браком місця, ставиться замість *ъ* чи *ь* паєрик: рас' | пространи 3⁶, вид'ѣв' 15, хлѣб' 27 і т. п.

Паєрк звичайно ставиться між приголосними, але часто стоїть на першій з них. Форма його в більшості—хвиляста (').

к. При сполученні ірраціонального з плавною в більшості маємо *ъ* по плавної (при чім це *ъ* дуже часто має на собі оксію, див. далі; *ь* тут ніколи не буває), цеб-то позоставлено стару південно-слов'янську форму:

а) з'р'но 201, растрѣзавъ 52, прѣси 219, въ трѣнні 24, потріпи 34⁶, вѣврѣзѣте 40, врѣхоу 11, зр'ноу 25⁶, прѣвѣа 56, поскрѣбитъ 89⁶, оумрѣла 70, до врѣха 176, скрѣбѣти 91, трѣніє 66⁶, срѣнь 67⁶, грѣ-лицища 105⁶, чрѣта 11⁶, прѣстень 143⁶, скрѣбъ 84, прѣвенец' 6⁶, грѣ-дыа 102⁶, трѣжнико 84⁶, прѣвое 104, растрѣзатиса 68⁶, одрѣжимы 10⁶, трѣновень 95, йскрѣнаго 13, жрѣтвъ 87⁶, мрѣзость 89, скрѣжеѣ 139⁶, врѣтопъ 84⁶.

б) грѣдыйи 74⁶, прискрѣбенъ 72, скрѣбъ 44, поскрѣбитъ 89⁶, скрѣба 64⁶, скрѣби 45.

в) брѣв'на 116⁶, дрѣкоми 92⁶, крѣвъ 188, 216, крѣста 142, крѣстиѣ 8⁶, крѣститель 118⁶, крѣщеніє 107, трѣсть 216.

г) влѣкъ 18, 128⁶, влѣка 195⁶, влѣній 68, влѣнами 28, влѣсви 6⁶, длѣгы 14, длѣженъ 34⁶, 119⁶, 214⁶, длѣж'ни 203⁶, длѣжника 119⁶, злѣ (=зол) 22⁶, злѣ глѣ 11, исплѣниса 26⁶, йсплѣни 3⁶, 208⁶, йсплѣнь 28, 73, млѣва 54, млѣва 90, млѣвж 70, млѣваше 130⁶, млѣніа 129, млѣній 56⁶, млѣвише 70, млѣчаше 52, млѣчаахж 64⁶, ѡблѣстили 86, ѡблѣстаѣ 40, плѣза 201, плѣзѣй 69, 188⁶, плѣзоуѣть 125⁶, плѣно 133⁶, плѣнь 216, стлѣпъ 138, 142, ѡ стлѣпѣ 100, тлѣцѣте 131⁶, тлѣкнжв'шж 136⁶, оумлѣча 40, оумлѣчить 83, оумлѣчаша 126⁶, хлѣмъ 107.

д) плѣть 170, 177⁶, 188, слѣзами 79, 119⁶, 120, прослѣзиса 198⁶.

Як бачимо, південно-слов'янський правопис витримано тут надзвичайно послідовно. Але через те, що Євангелію написано на Волині, де ці форми були зовсім чужі, маємо трохи й живих форм, із *o*, *e* перед плавною: вѣвер'жет' 12, жер'тва 80⁶, йзвергоша 26⁶, ис'пер'ва 3⁶, мер'твѣа 128, милосѣр'доую 30, пер'вѣє 65⁶, привер'гоша 30, с'кор'бни 210, четвѣртжю 28, ѡ четвѣртѣй 73, вол'неніюу 122, сѣ жѣл'чію 54⁶, йспoл'ненж 210⁶, испoл'нь 30⁶, йспoл'нишаса 114⁶, напoл'ни 4⁶, хoл'мо 164 і т. п.

А часом маємо поруч обидві форми: вѣс'трѣзающе — вѣстерѣгнете 25, длѣгъ 34⁶ — дол'гъ 35 — до'гъ 34⁶, дрѣжав'ный — держав'ный 101, наплѣниша — напoл'нише 176 і т. п. приклади боротьби старовини й правопису з живою вимовою.

2. Носові звуки

Скрізь послідовно дотримуючись давнього правопису й маючи перед очима старий болгарський оригінал, писар Вербський Євангелію пилює писати юси по-стародавньому. Річ ясна, юси в цій пам'ятці ніяких по-

сових звуків уже не визначають, — це тільки мертва правописна традиція. Ось трохи прикладів на вживання юсів.

а. бжджій 22⁶, бжде^т 14⁶, зжбъ 13, мжд'ри 18, мж'рости 2⁶, мжжіе 2, 23, мжжеству 2⁶, оумжчити 68⁶, неджгъ 10⁶, пж^т 10, 17, пжте^т 7⁶, при пјти 24, рјцѣ 32⁶, въ сжботж 21, сждіа 22⁶, сжд'ный 17, сжщїи 21 і т. п.

б. винж на́писанж 54⁶, врѣхж 54⁶, главж 14⁶, на горж 10⁶, женж 1⁶, кон'чинж 16⁶, соухж рјкж 57⁶, С'моков'ницж, тж 54⁶ і т. п.

в. вѣстанж 56, идж 15, положж 22, прикоснжса 15, хочж 21 і т. п.

г. вѣстанж^т 23, крадж^т 14⁶, рѣкж^т 23 і т. п.

д. бххж 55, възлежахж 16⁶, дівлахжса 22, стрѣжахж 54⁶, хоулахж 54⁶ і т. п.

Як казав я вище, писар уживає юсів лише з правописної традиції, вимовляючи ж тільки за у. А через це в Вербській Євангелії скрізь повно невідповідного написання ж і поплутання ж—оу, напр.:

а. Пишеться ж замість оу, напр.: вѣсжѣ 29, джсѣ^т 17, запжстѣть 22, погжбитї 61⁶, ржгающеса 55, бжра 68, їспжс'ти 55, сжхж 21⁶, часж 30 і т. п. Дуже часто в закінченні D¹ пишеться тут ж зам. оу: вѣтрж 68, домж 17, авраамж 8⁶, к'васж 25⁶. їродж 7, народж 53⁶, рек'шж 62, сѣдшж ємоу 10⁶, часѣ | мнѣгж бѣв'шж 72 і т. п.

б. І навпаки, часто маємо оу зам. ж: гоубж 55, звѣз'доу 6⁶, зоубо^т 26, моу^тны^т 25⁶, скажоу 117, содомоу й гоморж 71, троу^т 55 і т. п.

Одне й те слово може бути написане ріжно: коустодією — кжс-тодію 56, ѡтждоу — ѡтждж 21⁶, ѡкждоу 70⁶ — ѡкоудж 25 і т. п.

Крім цього, в Вербській Євангелії скрізь дотримано ще й середньо-болгарського правопису юсів. А саме:

1) Замість ж пишеться х:

а) На початку слова: ѡжи желѣз'ны 68⁶, 122⁶, ѡже^т желѣз'но^т 68⁶, ѡроде 12, ѡродивы 46, ѡродивыа 46; чашж ю^т азъ пїю—чашж ѡже азъ пїа 82⁶, ѡжика 102, 103 і т. п.

б) В середині слова на початку нового складу: ѡз'внжтрѣадж 74⁶, вѣнѣадоу 42⁶, изѣатрѣ 74⁶ (пор. ѡз'внжтрѣ 74⁶) і т. п.

в) В середині слова: вѣнатрѣ 42⁶ — вѣнатрѣ 95 (внжтрѣ 74⁶), има-щж 80 (пор. имжщж 80⁶), їма^т 88⁶, гла^т к'нїж'ниці 87⁶ і т. п.

г) А то замість такого ѡ (що замість ж) може бути навіть на: вѣ назѣлищи 19⁶, южескаа 133 і т. п.

2. Замість ѡж пишеться а надзвичайно часто (ѡж тут зовсім нема):

а. В А¹ слів основ на а: да сѣт'воа вола 181, вола т'воритї 190, на вечера 100, сѣтвори ве^тра 141⁶, сѣтвориша вечера 200, вѣ галилеа 109⁶, на земля 112⁶, 122, рече прит'ча 120⁶, прит'ча рече 86, вѣ те^тница 34⁶ і т. п.; так само: вѣ на 167, погжби^т дш^тж своа 77⁶, женж своа 81, другжа 13, неповїн'нжа 53, вѣ т'мж кромѣш'наа 40, вѣ зем'лю гени-сарѣскжа 73 і т. п.

б. В Р тих же слів: сѣ собоа 90⁶, сѣ мноа 91, с тобоа 92, мыш'-цеа своєю 102⁶, сторицеа 82, междоу собоа 80⁶, ѡженит'са їноа 81,

любити в'сеа дш'еж 87⁶, съ неа 181, йтоуріа 107, въз'любиши в'сеа дш'еа твоа 87, льстіа 'ем'ше 90 і т. п.

в. В дієсловах в 1-й особі однини: любла 218⁶, азъ въз'люб'ла 206, бстав'ла 205⁶, аминь гл'а ва" 36, 65⁶, 71, 80, 81, 82, 84⁶, 85, възра 216⁶, разора 135⁶, азъ твора 196, 205⁶, 193, 85, 85⁶, 154, проз'ра 83⁶, с'твора 10, 81, 82⁶, 135⁶; в'роуа 79, насл'т'ствоуа 81⁶, азъ повел'ваа 79, събираа 47⁶ і т. п.

г. В дієсловах з 3-й особі множини: б'ваа 219, гл'а 77, аслаб'а 75⁶, оуб'а 79⁶ і т. п.

д. В формах participium: в'роуащи" 80, в'п'іащаго 107, покива'ще 95⁶, негоджа'ще 90⁶ і т. п.

е. В таких формах, як: ѿдесн'а 83, 87⁶, 93⁶, 95⁶, 97⁶, 218, вос'кж'а 55, т'ч'а 78 і т. п.

є. Замість такого а (що замінює ж) може бути й просто ю: мр'жа свою 10, вола А' 66, бж'ественжю 2⁶, дш'ж свою 77⁶, съ собою 92, мыш'цеа своєю 102⁶, любити в'сеа кр'постію 87, гл'ю ва" 88, люблю 206⁶, мл'ютиса 141⁶, прозрю 151, азъ тв'рю 203, гл'юще 88⁶ і т. п.

3. В слові нъ (но) постійно ставиться ж, форми нъ, но тут нема: нж 2, 3, 4, 7⁶, 11, 16⁶, нж 56, 59, 88⁶ і т. п.

4. Писар Вербської Євангелії скрізь пильнує писати правильно а, але це йому не вдається і він дуже часто пише а зам. на, а по шиплених пише а. Ось приклади:

а. чадо" 131⁶, часть 130⁶, 137, 215⁶, час'ти 133, 215⁶, на'чатокъ 176⁶, нача'ша 134, 141⁶, 144, 153, нача" 134⁶, ѿтроча 182 і т. п., але: часть 143, 167, части 203, на'чатокъ 193⁶, начала 134 і т. п.

б. быша 129, 199, в'рова'ша 193, 197, 199, възаша 198⁶, вид'ша 126, в'просиша 155, в'нидоша 186, въз'любиша 178⁶, възв'истиша 182, йдоша 200⁶, могоша 155⁶, ѿставиша 170⁶, пр'даша 137⁶, р'ша 125⁶, 131⁶, 177, 182, 191⁶, 193⁶, распа'ша 166⁶, разум'ша 193⁶, слышаша 179⁶, 194⁶, оубиша 154⁶, ѿдоша 125 і сотні т. п.

Але разом із тим писар надзвичайно часто пише в цих самих словах а: быша 128⁶, 129⁶, 167⁶, 174⁶, 207⁶, б'жаша 51⁶, б'ша 138, 178⁶, ведоша 51⁶, видиша 129⁶, вид'ша 126⁶, възаша 125, в'нидоша 127⁶, в'просиша 174, в'селишася 139⁶, в'схот'ша 129⁶, даша 167⁶, йдоша 124⁶, 127⁶, 166⁶, 199, йз'биша 134, йз'немогоша 2, йм'ша 155⁶, нача'ша 160, ѿтидоша 130, пов'даша 124⁶, погреб'оша 146, посадиша 125, пр'йдоша 178⁶, 181, прист'жиша 140, разоум'ша 127, рекоша 125, 153, 154⁶, 178⁶, 194⁶, р'ша 46⁶, 125, 150, 152⁶, 174, 177, 186⁶, 189, 192⁶, 194, 197⁶, 198⁶, сл'шаша 129⁶, с'твориша 124, 125, оумл'чаша 126⁶, 140⁶, оум'р'ша 155⁶ і сотні т. п.

в. А³ N¹: рабына 137, вдовица 110⁶, ѿв'ца 91⁶, 195, п'шен'ца 140, п'тица 128, 139⁶, поруч: ѿв'ца—ѿв'ца 176⁶, 195 і т. п.

г. G¹ основ на ja: ѿ вона 200, ѿ галилеа 104, 162⁶, 185, ѿ іоудеа 182, 182⁶, ѿ земля 133, 179, 112, 158⁶, посред' п'ш'еница 25, близ пж'стына 199⁶, але: ѿ галилеа 165⁶, ѿ дш'а 129⁶, бол'ши пища 135⁶ і т. п.

д. Часом замість а маємо, з південно-слов'янського впливу, ѓ, напр.: клънет'са 42, клънешиса 12⁶, хоч поруч: клатиса 12⁶.

3. Доля ѓ

Доля ѓ в Вербській Євангелії дуже складна, бо тут поплуталися елементи традиційні, середньо-болгарські й живі. Писар пильнував писати ѓ по старому, як мав у своїм оригіналі, з якого списував, тільки це не вдавалося йому скрізь.

а. Уживання ѓ в Вербській Євангелії дуже послідовне, — його пишеться етимологічно там, де його маємо і в старих пам'ятках. Але й відступлень від цього надзвичайно багато.

б. Склади *рѣ*, *лѣ*, що в живій східно-слов'янській мові дають повноголос, все мають тут традиційне ѓ: брѣма 21, брѣмена 134, ѓбрѣмененіи 21, врѣма 63⁶, 90, 189⁶ — врѣма 121 — врѣма 61 — врѣма 16⁶, 21, 82, врѣмени 7⁶, дрѣво 107⁶, 139, дрѣва 54, 107⁶, жѣрѣба 83⁶, 84, жрѣбѣци 1⁶, жѣбѣа 54⁶, мрѣжж 61, 218, стрѣжахж 54⁶, стрѣгоуще 104⁶, срѣдь 126⁶, оумрѣтї 92, 214⁶, оумрѣѣ 40⁶, 86⁶, 219, йз'мрѣша 8, чрѣво 74⁶, 132⁶, 143⁶, 177⁶, въ чрѣвъѣ 23, 102, во чрѣвъѣ 6⁶, чрѣсла 136⁶, ѓ чрѣслѣхъ 8, прѣдасть 90⁶, прѣиди 19, прѣломи 91⁶, прѣбываше 59, прѣданъ 48⁶, прѣложи 3⁶, прѣсловіе 2, прѣлюбодѣйствова 2⁶, ѓ прѣстоупленіи 1, прѣданіа 73⁶ і сотні т. п.; плѣвелы 9. 2⁶, плѣвелѣ 108, клеверѣта 34⁶, влѣкжще 218, съв'лѣкоша 54, извлѣкоша 26⁶ і т. п.

Писар не знав уже, яке *рѣ* має писати у ѓ, а тому пише цей склад звичайно взагалі у ѓ: дрѣвънихъ 124⁶, дрѣвъниѣ 125⁶, трѣми 93⁶, і навіть: прѣторъ 213, прѣторѣ 213, 214.

Але жива мова сильно впливала на писаря Вербської Євангелії, а тому він дуже часто в цих формах пише *ре*: по брегж 69, при брѣсѣ 218, в'рема 25, временѣ 30⁶, сребро 47, сребрѣнийкъ 49⁶, 53, срѣбрѣнийки 53, 57, 91, бесрѣбрѣникж 231, оумреть 201, оум'реть 198, 198⁶, оумреѣ 198, оум'рете 193, оум'рѣтї 201⁶, преѣ 76, предасться 91⁶, преѣложеныѣ 114⁶, премжѣроѣ 119⁶ і десятки т. п.: йз'влече 218, йз'влѣкоша 218, ѓблекоша 95, ѓблѣкоша 214, ѓблѣцѣте 143⁶, ѓблѣчетеса 135⁶, привлещи 218, прилѣжаахж 192, прилеж'но 143 і т. п.

Одне й те слово пишеться то *рѣ*, то *ре*: врѣма 159 — время 158⁶, дрѣво — древо 116⁶, древніимъ 12⁶ — дрѣвнїи 11⁶, прѣѣ — преѣ 18⁶, прѣмждроѣ 20, 23 — премжѣроѣ 119⁶, 133, срѣбро 152⁶ — сребро 152, срѣбрѣнийки 53 — сребрѣнийкъ 53, оумрѣѣ 197⁶ — оумреть 188, 199⁶, оум'реѣ 197⁶ і багато т. п.

в. Часом маємо *е* замість ѓ, але не часто, і в давніх пнях і формах: бесноуѣт'са 32 (поруч: бѣсѣ 32), ѓбещ'ници 43, прилеп'шїи 128⁶, Дїюноше 118, более всѣѣ зелїи 67⁶, болеѣ 107⁶, хотель 103. А то маємо подвійні форми, — з ѓ і з *е*: мѣтающаѣ 156⁶ — метаю'ща 25⁶, вѣнѣадоу — вѣнеадоу 42⁶, вѣроу ймете 205⁶ — вѣроу имѣте 206⁶ і т. п.

2. Південно-слов'янський оригінал виявився і в тому, що в Вербській Євангелії частенько маємо *ѣ* замість *и*, напр.: дрѣхлъ 81⁶, ис' кораблъ 68⁶, прѣ̃ црѣ̃ 88⁶, прѣмо 96, въз'бранѣахж 90⁶, ѡтрѣсѣте 124⁶, ѡтаг'чѣю̃ть 158⁶, поклонѣю̃щи̃сѧ 180⁶, помыш'лѣтъ 113, помыш'лѣю̃щи̃ 99⁶, оупраж'нѣю̃щи̃сѧ 169⁶, іор'данѣ G¹ 10⁶, смѣтении 17, мнѣ̃ше 106⁶ і т. п.

Дуже часто маємо подвійні форми, з *а* (*и*) і з *ѣ*, напр.: баше 73, 110⁶, 140⁶, 166, 198⁶, — бѣше 185⁶, 210, бахж 65, 70, 72, 96, 99⁶, 104⁶, 110⁶, 122, 123, 125, 126, 140⁶, 167⁶, 178⁶ — бѣхж 69, 93, 103⁶, 110, 112, 120⁶, 142⁶, 165⁶, 167, 174, 197, вѣдаахж 217 — вѣдѣахж 2, ж'най — ж'нѣй 181⁶, йдахж 142, 186 — идѣхж 186, идѣше 21, ймаше 97, 122 — ймѣше 88, 204, ѡбращете — ѡбрѣщете 191, хотахж 186, 191⁶ — хотѣхж 191, хотѣахж 2⁶, 185⁶ — хотаахж 39⁶, 53, хотѣше 189 і т. п. А часом маємо *а*—*ѣ*: баграницю — багрѣница 95, имате 204⁶ — ймѣте 196, 203, 216, прѣаша вѣйе ѡ финикѣ 200⁶ і т. п.

Уживання *а* замість *ѣ* часте ще в слові пѣтель, що тут скрізь має форму тільки патель 52⁶, 92, 94, 160⁶, 162, 204⁶, 213.

Часта форма трѣва 185⁶, трѣвж 67⁶, 136, на трѣвѣ 27⁶, по трѣвѣ 72⁶, 76.

Звичайно маєм форми: ѣсти 159, 181, ѣмѣ 147, ѣси 147, ѣсть 142⁶, 167⁶, ѣмѣ 159, ѣсте 218, ѣдахж 143⁶, 148, ѣдоша 188⁶, ѣли 186⁶ і др.

г. Жива українська волинська риса — вимова *ѣ* як *і*, дуже мало відбилася в нашій пам'ятці, бо автор був під великим впливом свого оригіналу: грѣш'нійшій 138, длѣж'нійшій 138, двѣрѣ̃ — двери 139⁶, може: притрѣпѣвыи 44, сомирєнѣ̃ 206, сѣмирєнѣ̃ 104 (бо тут постійно сѣмѣренѣ̃), дира 64 (пор. живе дірка).

Що писареві рідною вимовою *ѣ* було *і*, на це вказують випадки, коли він замість *и* пише *ѣ*: ѣзлѣтєсѧ — вѣлѣтѣ̃ 114, ненавѣдѣти — ненавидѣ̃ 189⁶, болѣй мене 206⁶ — болѣй 206⁶, 207⁶ і др.

д. В чужих словах звичайно *ѣ* не маємо: ѧн'дрѣа 185⁶, ѧн'дрѣва 175⁶, ѣв'рѣй 3⁶, ѣвreõ 4, ѣврейскы̃ 3⁶ і т. п.

е. В українськiм письменстві, під впливом живої мови, виробилася певна традиція до деяких слів з *ѣ*, що бачимо і в Вербській Євангелії. Напр.:

В слові болѣзнь часто маємо *е*, напр.: болєзнь 17, 197, болѣзни 15, болѣз'не̃ 44, 88⁶. Пор. в Крехівськiм Апостолі 1560-х років усе пишеться болєсть, що маємо і в живій мові.

Форми где 91, 159, вєз'е 47⁶ — це звичайні в українськiм письменстві форми.

Як і в інших українських пам'ятках, панує *е* в формах: телєсѣ 100⁶, телєсѣ 165⁶, 166⁶, о телєси 2, телєса 216, телєсны̃ 108⁶, хоч знакі й форми з *ѣ*: тѣло 2⁶, тѣлес'ны̃ 169⁶. А то обидві формі маємо поруч: тѣлєси — телєси 169. Пор. живе довготелєсий.

Як і взагалі в українськiм письменстві, панують форми: смѣренѣ̃

102⁶, смѣренѣа 102⁶, смѣрит'са 107, 141, смѣриѣса 41⁶, 149⁶, са смѣрить 33, смѣрайса 141, 149⁶, смѣренѣ 21 і др., а часом маємо сомиреніє 206.

Українські пам'ятки звичайно знають тільки форми свѣдатель і т. п., що відповідає живому свѣдатель, а не свѣдѣтель. У Вербській Євангелії маємо коло сотні форм свѣди-, і ані одного разу свѣдѣ-. Напр.: свѣдатель 33⁶, 52, свѣдителя 52, свѣдителя⁶ 52, свѣдительство 71, 93⁶, 112⁶, 124⁶, 157, 173, 174, 184, 184⁶, 192⁶, свѣдительства 93, 93⁶, 162⁶, 52, свѣдительствую 213⁶, свѣдительствоую 184, 189⁶, свѣдительствѣши 192⁶, свѣдительстоуѣть 141⁶, 173, 173⁶, 184, 193, свѣдительствоуѣмъ 178, свѣдительствоуѣте 134, свѣдительствѣте 179⁶, свѣдительствѣ | ють 93⁶, свѣдительствують 52, свѣдительствова⁶ 175, свѣдительствова 178, 179, 181⁶, 184, свѣдительствоваахъ 93, свѣдительствѣи 150, свѣдительствующе 181⁶ і сила т. п. Часто в цих формах склад *ди* виноситься над слово, а *и* передається кендемою ~ (див. вище), напр. це маємо на к. к. 36, 43, 62⁶, 81⁶, 88⁶, 110, 150, 177, 179, 184, 184⁶, 192⁶, 193, 196, 200⁶, 203⁶ і др.

Не маємо *ѣ* і в формі ѡбитель 159, 206, як то часто було в тодішніх пам'ятках.

4. Роззів (hiatus)

Під південно-слов'янським впливом ув українських пам'ятках XVI-го віку надзвичайно часті форми без йотації, як *сія*, *добраа* і т. п. Звичайно, це були форми тільки традиційного середньо-болгарського правопису, зовсім чужі живій українській мові, чому в пам'ятках поруч із цими формами часто маємо й форми йотовані.

Те саме бачимо і в Вербській Євангелії. Ось приклади:

а. Імена власні: маріа 120⁶, 170, 217, іліа 32, іліа 55, іліа 20 і т. п. Надто багато форм із роззівом (hiatus) в Соборнику, де назви подано в G¹ хоч і тут єсть живе 'єлисѣа 232 і др.

б. сждіа 22⁶, 138, братіа 23⁶, 66, 121⁶.

в. въз'не⁶ніа 3⁶, до скон'чаніа 57⁶, ис'чадіа 22⁶, сьгрѣшеніа 14, 14⁶, в'сѣа 25 і др.

г. Дуже часті безйотові форми в N¹: безво⁶наа 23, ближ'наа 62, быв'шаа 57, веліа 30, великаа 88, другаа 21⁶, 64⁶, каа 87, 116, мак'каа 19⁶, нѣкаа 130⁶, распѣтаа 55, сѣа 51, 63, 120, 121⁶, четверолич'наа 59⁶, южьскаа 23 і т. п.; те саме в N³: члч⁶каа 31, гор'шаа 23⁶. послѣд'наа 23⁶ і др.

г. дааніа 131⁶, ѡдѣаніє 56⁶, 126, ѡдѣана 118⁶, ѡкаані 1⁶, покааніє 63⁶, сѣаніє 2, сѣаніа 114, поасъ 8, при поасѣ 12⁶, прѣпоасана 136⁶, дѣаволь 121, 189 і т. п.

д. вѣліаті 64, възсав'шоу 24, даати 46, 131⁶, даахъ 24, дѣаше 62, имѣаи 20, 24, имѣаше 24, йскааше 49⁶, ѡбжаѣть 142⁶, ѡдѣахъ 48, ѡдѣаєте 48, 48⁶, покааіса 20⁶, 129, прѣати 6, 20, прѣать 123, 173⁶, прѣаєте 17⁶, раскаав'са 38, стоати 139⁶, стоать 23⁶, стоаіше 175, 217, сто-

ахж 23⁶, сѣати 66, 120⁶, сѣаи 24, 66, сѣаше 66, 120⁶, сѣаль 47⁶, всѣ-
ан'ное 24⁶, сѣав'шомуу 25, оубоав'са 47⁶ і т. п.

е. вол'неніюу 122, гоненіюу 24⁶, ѡшоуюж 54⁶, ѡсцѣлаѣщи 113,
поспѣшествуюѣщоу 98 і т. п.

є. Але в цих таки формах не рідко маємо й йотацію: ан'дрѣа 61,
ѣлена 46, сѣаніа 21, 64, поаѣть 8 і т. п.; N¹ прѣваа 41, втораа 41, 87
і т. п. А в A³ йотовані форми панують (на -а): бл'гаа 22⁶, болацаа
28⁶, бѣд'ныа 30, бѣс'ныа, дес'ныа 12⁶, добраа 11⁶, злыа 13, лоукаваа
23, мѣсач'ныа, нѣмыа 30, ѡслаблен'ныа, распжстныа 12⁶, сидон'скыа
29⁶, слѣпыа 30, 141, тв'скыа 29⁶, хромыа 30 і т. п.

ж. Одне й те слово в тій самій формі може бути без йоти або з
йотою: A¹ був'шаа—быв'шаа 34⁶, сѣаль 25—въсѣа 25⁶, грѣаса 213
—грѣа 212⁶ і т. п.

5. Інші явища вокаличні

1. Поплутання *ы* з *и* рідке в нашій пам'ятці, — писар звичайно
пише ці букви згідно з етимологією слів. Ось приклади: выса 41, прѣ-
былы 20⁶, ѡєдна ѡ рабинь 94 (поруч: рабыни 94). Поплутання *ы*—*и* по
р не рідке: рыбѣ—рибѣ 2⁶, рызѣ 31⁶, 54⁶, 77⁶, 95⁶, 114, 153, 164, 203,
203⁶, 215⁶, рызж 116, двѣ рызѣ 107⁶, рызѣ 89, рызами 216⁶, рызѣ
69⁶ (також: риза 69⁶, ризѣ 84, 217), рым'лане 199, на крилѣ 109⁶.

Інші форми: двѣ 114⁶, 156, 191⁶ — так скрізь; магалѣни 96⁶,
магалын'скыа 30⁶: нынѣ 166⁶. Як то звичайно в українських па-
м'ятках, маємо: тѣсаща 76, тѣсащи 76⁶, тѣсащѣ 73, тѣсащама 142,
тѣсащ'нико 71⁶, і поруч із тим — тѣсащи 69, тѣсащѣ 142.

2. Зміна *е* на *о* по шиплячих: ше⁶шой 175, въпа⁶шомуу 130⁶, ѡма-
щомѡ 114⁶, ѡскжщомоу 26, ѡсцѣлев'шомуу 183, ѡбладаю'щомоу 107,
послав'шомуу 183⁶, слышащомоу 24⁶, хотящомоу 13, слышав'шою 175
і т. п.; виолѣбама 104⁶ (при вифлѣем'скыа 191⁶, тобѣ 20⁶, 47⁶, 183, 198⁶).

3. Сполучення *ѣ*+*и* дає *ы*, напр.: ѡзѣдѣше 157, възѣде 185, въ-
зѣдѣте 189⁶, разѣде⁶са 209⁶, ѡтѣде 154⁶, ѡбѣдж 153⁶, ѡбѣймж 153⁶,
ѡтѣймет'са 130⁶ і т. п., але: ѡтити 123.

4. В ітеративних формах дієслова маємо *а*: вопрошаахж 162, въпра-
шаахж 73⁶, 74⁶, покланѣахжса 95, понѣшатѣ 20, понѣшаста 96, раж⁶а'є-
моѣ 102, раж⁶аѣть 209, растацаа 144⁶, сматрасте 96⁶ і т. п.

5. Зміна *е* на *и*, по живій волинській вимові (як що тільки тут не
и замість *ѣ*): при⁶лож 25⁶, притрѣлѣвыи 44, сѣтицаахжса 72. Так само
жива зміна *о* на *у*: та възжвж⁶ 141, але скоріше просто помилка; *у* на
ѣ: хотѣ народж въгодѣє сѣтворитѣ 95.

6. Маємо форми без початкового *і*: іоуда скариѣт'ский 17, 49, 90⁶,
200, 206, скариѣть 159, скариѣт'скаго 115, скариѣт'скомоу 202⁶, 204.
Маємо: жѣнитѣса 35⁶, женѣт'са 87, при ѡженит'са 81.

7. Деякі форми чужих слів: данила 230, данило 44, гаврила 231⁶,
ніколи 229⁶, лазарѣ 197, 197⁶ — лазороу 199; солѡмонѣ 136; деѣнісіа
228⁶, деѣнісію 26⁶; капар'наоумѣ 32⁶, капар'наоумѣ 129.

II. Консонантизм

1. По *г, к, х* надзвичайно послідовно все маємо тільки *ы*: *благый* 22^б, *другый* 4^б, 18, 119^б, *сапогы* 17^б, *губель* 49, *погыбаем* 68, 122, *дльгы* 14, *книгы* 12^б, 110, *прѣгыбааще* 25, *многы* 15; *бракы* 1^б, *въскысоша* 25, *пакы* 12^б, 50^б, 51, 55, 62, 62^б, *нѣкыи* 93, 122, *соудейскыи* 6^б, *люаскыи* 6^б, *въ вѣкы* 196, *ѣлин'скый* 3^б, *во кый* 4, *к'нижники* 6^б; *въсхыщааще* 122^б, *глоухыи* 75^б, *грѣхы* 63, 120, 174^б, *доухы* 71, *мѣхы* *вет'хы* 64, 114, *пас'хы* 199^б, *рас'хытити* 65^б, *расхытити* 22^б, 195^б, *оутѣхы* 105^б і сотні т. п. І тільки де-не-де випадком стрічаємо: *пакы* 55 (але " вказує, що тут *и* помилково зам. *ы*), *въсхыщають* 20, *покивааще* 95^б).

Таке послідовне додержання задньо-піднебінності *г к х* можна пояснити як відповідним оригіналом, так і живою волинською вимовою писаря.

2. Уживання *з* у Вербській Євангелії дуже послідовне, — його тут уживається так, як то бачимо в пам'ятках старо-слов'янських та середньо-болгарських. А саме:

а. *свѣз'дж* 7, *свѣз'дѣ* 7, *смѣа* 2^б, *селѣи* 25^б, *сѣло* 7, 55^б, *сѣло* 31^б, 34^б, 36^б, 62, 73, 96^б, 97, 150, *сизѣте* 43, 134, *сизѣоущей* 39, 155, *сизѣщей* 86, *сизѣоущоу* 117, *съсизѣж* 93^б.

б. *кнасъ* 206^б — *кн'съ* 177^б, 191^б, 201^б, 202 — *кнасъ* 208^б — *кн'съ* 149^б, *кнаса* 140, 163, *кнасю* 138 — *кн'сю* 101, *кн'se* 71^б, *ѡ кнаси* 22 — *кн'си* 65^б, 190^б, *кнаси* 164^б, *пѣнасъ* 185, 200 — *пѣнасъ* 72^б, 90^б, *пѣнаса* 176^б, *пѣнасоу* 100, *стѣса* 8, 107, *просабноутѣ* 2^б, *просабе* 66, *просаб'не* 45, *сквосѣ* 36, 64, 114, 120^б, 122^б, 124^б, 132^б, 139, 150, *стасатиса* 61^б, *стасахжса* 111, *стасаѣтаса* 166^б, *стасаѣтеса* 209, *стасавѣ* 163, *ѣстасати* 218, *ѣстасай* 116, *въстрѣсающе* 64.

в. D¹: *слоуѣ* 12, 110, 138.

г. L¹: *ѡ бсѣ* 102^б, 178^б, *при брѣсѣ* 218, *въ недоуѣ* 169, 182^б, *на носѣ* 34^б, *въ мноѣ* 145, *ѡ м'ноѣ* 130^б, 134^б.

г. N¹: *боси* 196^б, *враси* 19, *дроуси* 207, *проуѣси* 8, *дроусѣи* 71, 77, 125^б, 191, 218, *мнѣси* 10^б, 16^б, 21^б, 47, 62^б, 63^б, 72, 142, 157, 181^б, 188^б, 190^б, 191, 193^б, 195^б, 196^б, 197, 197^б, 199, 199^б, 200^б, 202, 215. Так само: *мнѣзѣ* 55^б, *мноѣ* 18^б, 135, 143.

д. N² A²: *носѣ* 33, 40, 56^б, 80, 119^б, 120, 144, 167, 197, 200, 203, 203^б.

е. Спосіб приказовий: *въврѣсѣте* 218.

є. Для писаря Вербської Євангелії *з* не було вже окремим звуком (дз), — він його впрост списував зо свого оригіналу, а тому він частенько таки пише ті самі слова і з *з*, напр.: *звѣз'да* 7, *звѣз'доу* 6^б, *злѣ* 95, *з'ло* 114^б, *злѣ* 178^б, *злаѣ* 74^б, *з'лѣслови* 74, *з'мѣа* 43, *з'мѣю* 131^б, 178, *пѣназѣ* 34^б, 40 — *пѣназѣ* 86^б, *пѣназема* 134^б, *ѡ кн'зи* 131^б, *враси* 153^б, *држѣи* 132, *мнѣзи* 177, 118 і др. А часом маємо *з* там, де йому не належало б бути, напр.: *сима* 30^б, *на лосѣ* 206^б, *силота* 115 і др.; так само: по трѣвѣ *селенѣ* 72^б, хоч пор. українське сучасне *дзелений*. Поруч можуть писатися слова то з *з*, то з *з*, напр.: *стасас'теса* — *стазающаса* 78^б і т. п.

3. Диспалаталізація звуків *ж, ч, ш, щ* рано відбулася в українській мові, що бачимо по всіх давніх українських пам'ятках. Те саме маємо і в Вербській Євангелії: жива вимова писаря знала звуки *ж, ч, ш, щ* тільки диспалаталізованими, а оригінал і писарська традиція змушували його до писання звуків цих палатальними. Ось тому в нашій пам'ятці скрізь маємо повне поплутання цих двох елементів. Не забувасьмо до того, що правописна традиція наказувала писареві писати в кінці слів *ь*, а не *ъ*. Ось приклади:

а. чадо 38, часть 46, на́чало 44, печалень 27, печаль 67, врача 16^б, на́чаша 21, ѿв'ча 21^б, прит'чами 23^б, прочаѣ 46^б, чю́деса 44^б, печали 24^б, плачущеса 115^б, при'чю 25, плачущей 10^б, алчющей 10^б, алчюща 48, правед'ничию 19 і сила т. п. Також дуже багато: начаша 120, печали 121, чада 107^б, нача' 110, скон'чав'ше' 106^б, на́чала 89, ча́са 92, на́чало 88^б і т. п. А то поруч: на́ча' 70^б — нача' 70^б, чашж 80 — чашж 82^б, ча́да 81^б — чада 89, чадо — чада 89, на́чашж 95 — начаша 91, чаша — чашж 15^б і т. п.

б. ю́ноша 36, ѡша 51, имѣша 40^б, видѣша 24^б, слѣшаша 24^б, ваша 115^б, 116, 207, ношаше 200, на́ша 14, бы́ша 20^б, рѣша 21; поло́жиша 103^б, вашъ 14, на́чаша 21, сътвориша 21, йдоша 21^б, рѣша 22; чаша 50^б — чаша 51 і т. п.

в. градѣшъ 9, ѡпѣшъ 30^б, лежашъ 104^б, 105, вѣюшъ 137^б, прѣбываюшъ 174^б, роишъ 190^б, растушъ 66, оугнѣтаюшъ 69^б, полоуношъ 90, тѣсшъ 28, ймашъ 78^б, вѣс'ходашъ 137^б; тѣсашъ 73 — тѣсашъ 76^б, съходашъ — съходашъ 174^б, ношъ 112, 135^б, 148^б, 204^б — ношъ 50, 68^б, 91, 92, 106, пешъ 26^б — пешъ 26, 136 і сила т. п. Сполучення *шт* зам. *щ* нема ніде.

Форми: йскоуше 23^б, йскоушей 8, йскѣшмоу 26, звичайно, впрост списані з оригіналу.

4. Уживання *ц* в Вербській Євангелії традиційне, панує не палатальне *ц*, але й *ц* палатальне часте:

а. Часте закінчення *-ець (-ьць)*, але кінцевий *-ь* тут палатальности ще не визначає, бо він звичайний в кінці слів: слѣпецъ 29, 116^б, боголюбець 101, младенецъ 105, ч'тець 194, близ'нецъ 197^б, ков'чежець 204, кроупиць 146, вдовиць 156^б, рожець 143^б, старецъ 100, рыбиць 76, кѡш'ниць 76^б, ѡвецъ 100, младенецъ 230; ко́нець 64, 92^б, телець 144 і т. п.

б. Дуже часте закінчення *-ца, -цю*: ѡв'ца 17, пѣв'ца 228^б, п'шеница 25, ѡв'ца 17, мѣ'ца 32; баграницю 54^б, 95, п'шеницю 67^б, плащаницю 93, жит'ницю 108, 135^б, 160, гостиницю 130, темницю 138, 160^б, 178^б, смоков'ницю 138^б, срачицю 116, гор'ницю 159^б, оудицю 32^б і т. п.

5. Диспалаталізація *б, в, м*, згідно з живою вимовою, дуже сильна в Вербській Євангелії: голоубъ 108^б, 174^б, ѡсобъ 217, скрѣбъ 44, 89, 208^б; крѣвъ 50, 91^б, 134, 138, 216 — крѣвъ 188, любовъ 204^б, цр'ковъ 52, 54^б, 59, 84, 93^б, 95^б, 153^б, 158^б, 177, 189^б, 192, чрѣвъ 80 і т. п. також: свекровъ 137^б, чрѣвъ 80, цр'ковъ 177 і т. п.; 'есмъ 54. 93^б, 205,

ѡсмь 105, 106, 139, седмь 76, 106, 120⁶, сѣдмь 86⁶, також: 'есмь 112, 190⁶, вѣмь 178, 194, нѣс'мь 143⁶, 174, 192⁶, се'мь 132⁶, 155⁶ і т. п.

6. Диспалаталізоване *р*, як то було і в живій мові писаря, дуже часте в Вербській Євангелії:

а. врьтоградарь 217⁶, дверь 195 bis, ѡлтарь 92, пастырь 195, лазарь 145⁶, 197, 197⁶, 200, матерь 36, 150 — мтрь 74, мытарь 17, црь 5⁶, 6⁶, 27, 40, 48, 53, 54⁶, 55, 71, 71⁶, 72, 142, 152⁶, 153, 162⁶, 175⁶, 182, 200⁶, 213, 215, 215⁶.

б. вечероу 141 А¹, кесарж 214⁶, лазороу 199, морж 64⁶, 68, 73, ѡтароу 12, цр'оу 72, 95, 142, цр'ж 214, разорж 93⁶, сьт'вóроу—сьтворж 144⁶.

в. баграницю 54, 95, ѡбращ'жеса 219, къ дворо 62.

г. Про поплутання *ры—ри* див. вище.

г. Подвійні форми часті: кесаря 107 — кесара 104, лазара 146, 197, 200⁶ — лазара 146, мытарь—мытарь 149⁶ і т. п.

7. З південно-слов'янського впливу в Вербській Євангелії бачимо ще такі диспалаталізовані форми, мертві для мови писаря:

а. кназь 208⁶, пѣназь 34⁶, 40, 90⁶, 72⁶, пѣназоу 100; весь 51⁶, пасагаю'ще 45⁶, ѡсждж 32⁶, 189, 206⁶, 213⁶.

б. ѡминь 17⁶, 18, 24⁶, 32, 33⁶, 34, 46 — аминь 20, 34, дань 155, дн'ь 23, 23⁶, 46, 106, 128⁶, 137, 139, 159 — дн'ь 139, 159, камень 109⁶, ѡгнь 15, 32, 48, сквос'ь пжстынж 122⁶. Форма послѣн'жю 138 може бути й живою на Волині.

8. В кирилівськiм писменстві ніколи не було сталого правопису при сполученні палатального *л* з приголосними. В мові болгарській такі написання, як доволно, силно були й позостаються живими, і власне вони найбільше поширилися і живуть в церковно-слов'янських книжках почасти ще й сьогодні. Але такі сполучення були мертвими, скажемо, для східних слов'ян (правда, в деяких українських говорах форми силно, пилно, начальник і т. п. звичайні), і тому рано стали появлятися тут і інші способи писання. А з бігом часу витворилися такі способи писання: силно, сил'но, сильно, силь'но, си'но. Усі ці способи маємо і в Вербській Євангелії.

а. Найчастіше ставиться по *л* паєрик: довол'ни 108, скоудел'ниче 53, сел'ны 25⁶, свѣтил'ники 46, 211⁶, свѣтил'никъ 14⁶, свѣтил'никъ 184⁶, свѣтил'ника 11, 121⁶, 143, бол'на 48⁶, довол'но 4, беспечал'ны 57, напол'ните 176, начал'никъ 176⁶, печал'ни 209, сил'ный 102⁶, сил'ныа 102⁶, скоудел'ни 113, скждед'ниці 91. 159, оумывал'ницу 203; дрѣкол'ми 51, кол'ми 131⁶, 136; бол'ше 207, бол'ши 41, 135⁶, бол'ша 176, 205⁶, бол'шаа 137⁶, бол'шаа 190⁶, бол'шжю 135⁶ і т. п.

б. Часом і без паєрка: ѡ велзавоулъ 132, свѣтилникъ 133 і т. п.

в. А то пишеться фонетично, з *ь*: ко́рабль 30⁶, ѡста́вьше 93, погыбельный 210⁶, пристоупльше 122, пристоупльши 123⁶, пришельца 42,

свѣдительство 93^б, 124^б, 157, свѣдительст'ва 93, свѣдительствоу'ете 134, свѣдительствують 52, свѣдительствовѣхъ 93 і т. п.

г. Рідко маємо тут *з*: прѣльстити 44^б, прѣльсти^т 43^б, прѣльста^т 43^б, прильща'етеса 40^б, прѣльщени 157 і т. п.

г. Часом таке *л* виноситься над редок: свѣдите^тствѣ 219.

д. Те саме маємо й з кінцевим палатальним *л*: ѿбите^т 206, оутѣшите^т 206, печѣ^т 209, кжпѣ^т 182^б, кжпѣль 182^б, оутѣшитель 208^б, пристѣпль 34, корабль 15 і т. п.

е. Пор. ще с'пекоулатора 72, магдаляни 96^б, також: кораб'лоу 15^б.

є. Навіть ті самі слова, часом поруч, можуть мати різні правописні форми: дрѣкол'ми 93 — дрѣко^тми 92^б, корабль 28^б — корабль 28, ѿ вел'завоулѣ — велзавоулѣ 132, пристоупль — пристоупль 35^б, раздѣлил'са — раздѣлильса 22, свѣтил'никъ — свѣтилникъ 133, свѣдительство 112^б, 219 — свѣдите^тство 216 і т. п., навіть свѣдител'ство 174.

9. Єпентетичне *л* скрізь, де ми його чекаємо: слав'ла 113, гиб'лю 143^б, срамла'са 148^б, крѣплашеса 162, люблаше 170^б, 204, дивлахжса 189^б і сила т. п.

10. Асиміляція приголосних: вожигаю^т 16, бес плѣда 25, бестраха 103^б, мак'кы 118^б, праз'никъ 94^б, 158^б, блажнахжса 70^б, съблаж'наѣтъ 80, съблаж'наѣтъ 33, съблаж'наѣтъ 188^б (поруч: съблѣзнит'са 19^б, съблѣзнитеса 91^б, 208, съблѣз'нат'са 92) і т. п.

11. Сполучення *dj* правильно дає *жд*: дажъ 131, 138, 143, подажъ 115^б, продажъ 150, ѿжъ 181, вижъ 191^б, 198^б і т. п. Бувають і живі форми, але рідко: ѿжъ 135^б, роженіє 59^б, роженіа 59, роженъ 20, нжжъници 20 і т. п. В тексті „Отче наш“ на л. 131 маємо живе подай зам. даждь.

12. Як то бачимо і в старослов'янських пам'ятках, в сполучення *жр, зр* вставляється *д*, а в сполучення *ср — т*. В Вербській Євангелії форми зо вставним *д* не рідкі: жрѣбѣ 83^б bis, 84 bis, 152^б, 153, жрѣбѣ 54^б, 164, жрѣбѣа 95^б, 215^б, bis, ѿ жрѣбѣти 58^б, на жрѣбѣти 200^б, разѣроушеніє 117, разѣрѣшитисѣ 139, разѣрѣшите 34, 199, разѣрѣшисѣ 103, разѣрѣшена 34, стрѣтніє 231 і т. п.

13. Деякі явища в чужих словах заслуговують уваги.

а. Так, маємо живу грецьку вимову *ит* як *ѿд*, що прийшла до нас разом із південно-слов'янським впливом: коста^тдина 232, пан'делѣймона 232 (поруч: костан'тина 229^б і др.).

б. Букву *ѿ* писар Вербської Євангелії не вимовляв одноково, як то взагалі було на українських землях в XVI віці. Найчастіше вимовляє її як *ѿ*, а тому й пише: ѿ аримафѣх 96^б, 216^б, гол'гофоу 95^б, вифаніа 197^б, вифлѣ'ем'скыа 191^б, феѿ'ра 231^б, 232, фома 197^б, 205, фомоу 115, матфеи 4, ма'феѿви 59^б і т. п.

А часом маємо тут вимову *ѿ* як *т*, хоч не часто: ви'саида 169^б (при виѿ'саиды 201), навіть: витѿаида 20^б, савах'тани (савах'дані) 55, 96.

Напис влѣѿо^т 7^б зам. влѣхвомъ вказує, що *ѿ* вимовлялася ще як

хв. Так само вимовлялося й *ѳ*, на що вказують такі цікаві форми: роу́ховж 95^б (зам. роуфовоу), сѣ лифоу́ 47^б (зам. сѣ лихвоу).

Через таке поплутання вимови одне й те слово може писатися ріжно: виѡанію — вифаніа 197^б, виѡлейма 104^б — вифлєѣм'ска 191^б, маѣѡей 59^б — маѣфєѡви 59^б і т. п.

В пам'ятці знаходимо й вимову *ѳ* яко *п*: прокопїа 232^б.

в. Згідно з живою вимовою, писар часом не подвоює приголосних в чужих словах: іѡанъ 103, 118^б, іѡанъ 174^б, 179, месію 175, сѣбота 165^б, филипъ 175^б і т. п., хоч звичайно пише: вис'сонъ 145^б, іѡан'нь 174, 174^б, филип'пъ 175^б, филип'па 175^б і т. п. Своє слово з двома *нн*, N¹ речівник: йстин'на 193^б.

Морфологія

1. Власні ймення на *-й* в південно-слов'янських текстах дуже часто кінчаються в N¹ на *-є*. Ці форми N¹ (їх несправедливо часом зовуть вокативом) маємо і в Вербській Євангелії: а́р'хелає 8, ноє 2, 45^б, 148, м'ць декабр'є 229^б (при: ѡ'тов'рій 228^б, генжа́ръ 230, мар'тій 231^б).

Замість Іорданъ все маємо тут форму Іорданъ, напр.: ѡбонъ полъ Іѡр'данъ 174^б, 179, на ѡ' полъ Іѡр'данъ 196^б, по ѡнж странъ Іѡр'данъ 80^б, ѡ Іѡр'данъ 109, во Іѡр'дани 8^б.

Цікава тут ще форма N¹ а́н'дрєа 201, а́н'дрєа 185^б. Слово тутъ муж. роду: пѣтлю бж'їю оу́чиши 70.

2. Цікаві форми зовного відмінку (V¹): ієрл'имъ 43 bis, капер'наоу́мъ 20^б, земле завоулонъ — землѣ неѡалимлѣ 10, пж' моръ 10.

3. Палатальна приголосна в J¹ перед закінченням *-ми* передається так само, як і *л* перед *н* (див. вище): днѣми 95^б, 177, сластьми 121; днѣми 54^б, властел'ми 117^б, двѣр'ми 194^б, дрѣкол'ми 161^б, звѣр'ми 61, з'намен'ми 98, печал'ми 158^б; двєрми 194^б, лю'ми 123^б, 166^б; стра'тми 101 і т. п.

4. Закінчення L³, яке знаходимо в церковно-слов'янських пам'ятках, в більшості своїй було чужим в Україні, чому ці закінчення в нас постійно сильно плутали. Так само плутається воно і в Вербській Євангелії.

а. В основах на *о* муж. і середнього роду писар пильнував писати подавньому: вѣ градѣ 19^б, 69, гробѣ 68^б, 122, 184, грѣсѣ 194^б, 'єл-линѣ 169, і'єрл'имѣ 180^б, наро́дѣ 1, ѡдрѣ 73^б, пр'рцѣ 187^б, ѡал'мѣ 168, самаранѣ 180, сосждѣ 46, оу́ченицѣ 212^б, селѣ 69, 72^б, 89, 122^б і т. п., вѣ гробѣхъ 68^б, грѣсѣхъ 193, 193^б, за́конѣхъ 208, і'єрл'имѣхъ 182^б, наро́дѣхъ 189^б, пр'рцѣхъ 168, чадѣхъ 54 і т. п.

Але дуже часто ці ж самі форми пише він із закінченням *-ехъ*: вѣ члѣе 104^б, 145^б, язы́е 88^б, 168, брѣмене 134, лѣте 101, 168, 219, нѣсе 18^б, 23^б, 81^б, 85, 87, 89^б, 90, 115^б, 129, 131, 136^б, срѣе 103, словесе 110, 126, на тре́сте 200 і т. п.

Одне й те слово може мати ці обидві форми: ѡ хлѣбѣ 73, 169 — хлѣбе 99^б, на ѡблацѣ 52, 89^б, 158 — на ѡблаце 45.

б. Так само в основах на *i*: при двере^х 83^б, 90, при двѣрехъ 212, на людє^х 90, 157^б, въ ѿсле^х 104^б, 105, на вѣтве^х 25^б, въ напастє^х 160, въ немощє^х 169, въ весе^х 72^б. Тут це *-ехъ* правильно з *-ыхъ*.

в. В основах на *jo* сер. рода маємо правильне *-ихъ*: во дѣаніихъ 169^б, въ срѣци^х 63, 108, 113, 157, на сѣн'мищи^х 88, 110, 111^б, 133^б, 156^б, 212^б, въ тайлищи^х 134^б, на трѣжищи^х 87^б, 119, 133^б, 156^б і т. п. Але в муж. роді знову *-ехъ*: въ днѣ^х 106, 106^б, 170, ѿ лицемѣре^х 74, ѿ пастьєре^х 99 і т. п.

г. Часом маємо закінчення *-охъ*: ѿ галилеѡ^х 99^б, 138, въ іоудѣѡ 195^б, 199^б, на сѣн'мищѡ^х 88^б, по мѣсто^х 88^б.

г. Закінчення *a* основ *-ахъ*, що було живим і для основ на *o*, дуже рідко пробивається до слів середнього роду: по мѣста 157 (певне мало бути: по мѣста^х, пор. по мѣсто^х 88^б), на распѣтіахъ 73^б (також: на распѣтїи^х 139^б).

5. Форми двійного числа звичайно зазначаються правильно: нечистѣма рѣжама 73^б, ногама твоѣма 87^б, къ нѡгама 75, двѣма 185^б. Але жива мова увірвалася й сюди, чому маємо: рѣжама 114, неоумывен'нами рѣжама 74, по^х ногами вашими 71, оуст'нама 74 і т. п., також: рече и^х 61 зам. йма (Mr. I⁷).

6. В G¹ прикметників панує закінчення *-аго*, і тільки часом знаходими живе *-ого*: єдиного 154, 163^б, 209^б, вѣсакого 173^б, которого 140^б і др.

7. Сполучення *ск* в D¹, d¹ і N³ перед *и*, *ѣ* переходить на *ст*: содо^хстѣи D¹ 20^б, ѡ бѣсов'стѣмъ 22, при галилейстѣмъ 10, при мѡри галилейстѣмъ 61, въ мѡр'стѣи 33, ниневит'стѣи N³ 23.

8. L¹ прикметників має старе закінчення: въ животѣ вѣч'нѣмъ 186^б, 201, въ нѣ^хнѣ^х 20, на добрѣи 25, по в'сей вселен'ѣи 44, але: въ доусѣ нечист'ѣ 61^б, по прѣданїи же іѡан'новѣ 61, при кр'ѣстѣ іс^хвѣ 215^б, на єдино^х мѣстѣ 217.

Цікава форма J¹: гласѡ^х велико^х 61^б, 199, пор. в Мстиславовій Євангелії XII в.: великѣмъ.

9. В третій особі однини й множини дієслів теперішнього часу панує закінчення *-ть*, особливо в першій половині книжки; в другій половині книжки дуже часте *-тъ*.

Ось трохи прикладів на *-тъ*: бждеть 67, 177^б, вѣзрастетъ 25^б, достоить 1^б, запѣстѣеть 22, ищеть 23, можетъ 65^б, 74^б, недостоить 71^б, ѡбрѣта'еть 131^б, приємлетъ 6^б, 131^б, побѣдитъ 132, послеть 68^б, потрібить 8^б, рас'тетъ 67^б, растѡча'еть 22^б, рѣчетъ сважетъ 65^б, страждетъ 32, станеть 132, твѡритъ 25, 75^б, 81, оупасетъ 7, хошетъ 79^б, бывають 132^б, возлагають 41^б, вѣроуютъ 121, послушають 71, оубіють 134, оуслышать 66^б, ѡдають 73^б і сотні т. п.

Але правдиву вимову писаря в цих формах трудно окреслити, бо: 1) *ь* на кінці слів тут взагалі дуже частий, 2) дуже часто кінцеве *т* виноситься над слово: вѣстане^ѣ 23, рече^ѣ 23^б, йз'носи^ѣ 23, режѣ^ѣ 23, станѣ^ѣ і сотні т. п., і 3) часто на кінці маємо паєрик, що замінює *ъ* або

ь: по'ба'ет' 157, 180, оумрѣ'т 124. Тут маємо поруч: оумреть—оумре' 198, 201.

Те саме бачимо і в формах із -са: предасться 91°, але найчастіше з паєриком: дѣ'ят'ся 71, мнѣ'т'ся 4°, ѿмет'ся 63°, постѣ'т'ся 63°, прилѣжит'ся 67°, раждаєт'ся 6°, раздѣлит'ся 65°, радоу'єт'ся 179, сѣ'єт'ся 66° і т. п.; а то і без паєрика: ѡвѣ'т'ся 67.

Форми без кінцевого *т* рідкі: просѣ'б'не 45.

10. Приказовий спосіб по *д, з, л, м, н, п, р, с* і *ц* звичайно має *ѣ*: блюдѣ'те 33°, 67, 90, 157, блюдѣ'тесѣ 87°, 88°, 89°, 121°, 135, бждѣ'те 18, 116, 136°, ведѣ'те 92°, вѣ'з'ведѣ'те 181, вѣ'з'йдѣ'те 189°, вѣ'ннѣ'те 17, градѣ'те 141°, градѣ'та 10, йдѣ'те 17, 46, 48, 49°, 57, 72°, 97, 128°, 152°, йдѣ'та 83°, 91, 159, йдѣ'мъ 51—йдѣ'ѣ 62, 92, 197, 197°, 206°, йзидѣ'те 44°, 148, 157, приведѣ'те 78°, 152°, приведѣ'та 83°, 153, прїидѣ'те 20°, 38°, 48, 56, 86, 154°, 181, 218, прїидѣ'та 61, 175, прѣ'йдѣ'те 72, прѣ'йдѣ'ѣ 104°, 122; воврѣ'з'те 47°, вѣ'врѣ'з'те 218, врѣ'з'те 112, вѣ'немлѣ'те 13°, 18, 134°, 146°, 156, 158°, вѣ'з'мѣ'те 21, 40, 47°, 124, 152°, 176°, 198°, ѣмѣ'те 44°, 51, 89°, 92°, поїмѣ'те 213, 214, прїїмѣ'те 50, 91°, 159°; вѣ'з'вигнѣ'те 158, вѣ'склонѣ'тесѣ 158, вѣ'с'танѣ'те 31°, 51, 92, 206°, метнѣ'ѣ 215°, па'нѣ'те 164, поженѣ'те 148, поманѣ'те 165°, распнѣ'те 214; почрѣ'п'ѣ'те 176; сѣ'берѣ'те 25°, 185°, сѣ'мотрѣ'мъ 171, прѣ'дерѣ'ѣ 215°; ѣз'несѣ'те 143°, ѣтрѣ'сѣ'те 17°, 71—ѣтрѣ'сѣ'те 124, принесѣ'те 27°, 176, 207°, 218; не бойтѣ'ся 57; ѣз'сѣ'цѣ'те 152°, ѣблецѣ'те 143°, пецѣ'тесѣ 89, 135, 135°, пецѣ'те 18, рѣ'цѣ'те 18°, 49°, 56°, 57, 97, 128°, 140, 154, рѣ'цѣ'та 83°, 91, 153, 159, тлѣ'цѣ'те 85, 131° і сила т. п.

Ті ж самі слова дуже часто мають не *ѣ*, але *и*, напр.: дивитесѣ 184, бдите 90, 158°, видите 181, вѣ'дите 128°, 158, дадите 17, 47°, 136°, 143°, 152°, прѣ'ходите 128°, сждите 213, ѣдите 50; вѣ'з'ве'ли'сѣ 144, ѣзгоните 17; заколите 144, млїтесѣ 90, раздѣлите 159°; разорите 177, сѣ'творите 136°, 145, творите 41°, 159°, 176°; просите 85, 128°, 131° і т. п.

Часом обидві ці формі стоять поруч себе: смѣ'трѣ'те—с'мотрите 136, йдѣ'те оутвѣ'рдите 56, ѣдете и принесѣ'те 207°, прїїмѣ'те ѣдите 91°, прїидѣ'та и видита 175 і т. п.

Замість *ѣ* маєте *а*: ѣщате 85, 131°, 136 bis. Зазначу ще оубіа'мъ 154°.

11. Нестягнені форми імперфектума панують у Вербській Євангелії: вѣ'прашаа'ше 6°, глѣ'аа'ше 64, гнѣ'ваа'шесѣ 71°, даа'ше 70°, захождаа'ше 62, ѣс'хождаа'ше 8°, 115, ѣскаа'ше 115, ѣспытаваа'ше 7, можаа'ше 41, 71°, напаа'ше 55, по'а'баа'ше 34°, 51°, сказаа'ше 68, слоу'жаа'ше 62, довлѣ'аше 4, ѣмѣ'аше 120°, люблѣ'аше 197, 198°, 215°, ѣставлѣ'аше 62, твораа'ше 64°, хотаа'ше 34°, 71°, 79, 218° і т. п.; написано хѣ'таше 54°, але над *а* дописано *а*:

Дуже часті форми: вѣ'злѣ'жаа'хъ 63°, глѣ'аа'хъ 4, 49, 53, 55, 63°, 64, зваа'хъ 65, ѣз'бираа'хъ 140°, ѣз'ношаа'хъ 118, ѣскаа'хъ 52, млѣ'чаа'хъ 64°, можаа'хъ 121°, назираа'хъ 64°, нападаа'хъ 65, ѣбрѣ'таа'хъ 52, полагаа'хъ 73°, приношаа'хъ 62, пранадаа'хъ 65, просвѣ'щаа'хъсѣ 2, роптаа'хъ 37, ржгаа'хъсѣ 54, 70, слоужаа'хъ 9°, 61, 120°, слышаа'хъ 73°.

спаахж 46^б, оужасаахжс, вѣдѣахж 217 — вѣдѣахж 2, дивлаахжс 61^б, дѣахж 52, ѡсѣцѣлаахжс 115, хотѣахж 25 — хотѣахж 39^б, 53 і сила т. п.

Взагалі, писар Вербської Євангелії дуже пильно тримається стародавнього правопису. Нові форми у нього рідкі: бѣхж 63, видѣхж 65, вѣдѣахж 62, дивлаахжс 73, 82, ѡмѣхж 65, ѡсѣѣлевахж 71, проповѣдахж 71 і т. п.

12. Часом маємо новий аорист на *-тъ*: оѡмрѣтъ женѣ 155^б Лк. зач. 102, оѡмрѣтъ дѣщи твоѣ 123^б Лк. зач. 39, ѡмрѣтъ 197^б, ѡмрѣтъ 124.

Інші форми: ѡзъ ѡсми лоза 206^б, і поруч: ѡзъ ѡсми лоза 206^б; хошѣше да бѣ ѡго слѣша^а 75, вѣврѣже дабѣ ѡ погѣбилъ 78^б; подковаю^а 14^б.

Із складні

1. В старослов'янських пам'ятках, особливо болгарських, дуже часта форма давального приналежності (*dativus possessivus*), Те саме маємо і в Вербській Євангелії: молитеса гнѡу жат'вѣ 17, ѡ ѡз'быт'ка бѣ срѣцоу ѡуста глѣють 22^б, скрежетъ зубѡ 46, 26, 139^б, кѡнчина вѣкоу 43^б, нѣчѣло бѣлез'не^а 44, ѡсѣтавленіє грѣхѡ^а 50, вѣзѣсте ключѣ разоумѣнію 134, лице нѣоу ѡ зем'ли 137^б, старѣшина съборж 139, домоувѣка 141^б, старѣйшины люде^а 153^б, цѣръ ѡудѣѡ^а 162^б, ѡпѣщенію грѣхѡ^а 168, грѣхѣ мироу 174^б, начал'никъ пироу 176^б, чающи^а двѣженіѣ водѣ 182^б, воскрѣшеніє животж 184, свѣтъ мироу 192^б, ѡдоша вѣ срѣтеніє ѡмоу 200^б, пѣтокъ пасѣѣ 215, вѣз'вращеніє моше^а 231, прѣнесеніє моше^а 232, полѡженіє ризѣ ѡ поѣсоу 232^б (поруч: полѡженіє поѣса) 233 і т. п.

2. Ось деякі цікаві слова: бѣагодѣти 110, бѣ бо великъ дѣнь тоѣ сѣботѣ 216, ѡбрѣтаѣт'сѣ оѡбо гѣ воуйка ѡмоу сѣй 171, дѣѣа N¹ 6 (тепер: дѣѣа), ѡѣан'на колибѣника (під 15 янвѣря, тепер: кѣѣника), во м'нѣ не маѣтъ нѣчѣсоже 206^б, недоуча 138^б (Лк. зач. 71), коѣю^а ѡблѣстію сѣѣ тѣвориши 85, ѡ тоуж'дѣ^а 32^б bis і др.

В календарі маємо живі ѡмення: гѣвѣрила 231^б, дѣниѣла 230, дѣниѣло^а 44, нѣколи 229^б, прокопѣѣа 232 і др.

Варшава

Іван Огієнко

(1920) 0,96 коп (1986г)

4208

Львівська
АН УРСР

Львів Олієнко

94208y

Огієнко І.

Вербська
Євангелія
1560 р.